

KREU IV

REVOLUCIONI DEMOKRATIK-BORGJEZ I QERSHORIT 1924

Pasi u kryen detyrat kryesore të luftës kundër armiqve të jashtëm, u krijuan kushte të përshtatshme për ta përqendruar vëmendjen edhe ndaj problemeve të brendshme. Në jetën politike e shoqërore të vendit filloi kështu, pas vitit 1920, një etapë e re historike, detyra themelore e së cilës ishte lufta kundër mbeturinave të feudalizmit, për demokratizimin e jetës së vendit. Përpjekjet për realizimin e kësaj detyre shpunë në ashpërsimin e kontradiktave të brendshme klasore dhe në luftën midis forcave përparimtare dhe atyre reaksionare. Kjo luftë vazhdoi disa vjet me radhë dhe arriti kulmin me shpërthimin e Revolucionit demokratik-borgjez të Qershorit 1924. Pjesë përbërëse e kësaj lufte ishin lëvizjet e fshatarësisë dhe të vegjëlisë së qytetit kundër shfrytëzimit ekonomik, lëvizjet për demokratizimin e organeve shtetërore dhe të jetës shoqërore etj.

1. LËVIZJET E FSHATARËSISË DHE TË KLASËS PUNËTORE NË VITET 1920-1924

Lëvizjet fshatare kundër mbeturinave feudale Me çlirimin e atdheut nga pushtuesit e huaj dhe me vendosjen e administratës shtetërore në gjithë vendin fshatarësia trashëgoi një gjendje të vajtueshme, të rënduar edhe më shumë nga pasojat e Luftës Botërore. Më

e rëndë ishte ajo e çifçinjve. Në një letër të shkruar atëherë nga Myzeqeja dhe të botuar më 1923 në gazetën «Dielli» thuhej: «Gjëndja përgjithësisht nga çdo pikëpamje është kaotike; veçanërisht ajo e bujqve është më e kritikshme nga gjithë të tjerat se bujqit janë paralizuar kaq fort nga keqpërdorimet shekullore, sa s'janë gjë tjetër veçse një tufë bagëtish dykëmbëshe për bejlero-pashallarët... çifçiu paguan para uji për të vaditur vetë me hak, nga prodhimi paguan të dhjetën, teklifatë (taksat), të tretën dhe bereqetin duhet ta korrnjë kur t'i thotë beu të korret; të tretën e beut e xhvesh, e shkoq, ia shpie me kafshët dhe thasët e tij në treg. Sadoqë është bujku i beut, shtëpinë që rri vetë është i detyruar ta mbajë vetë dhe të jetë e beut, të paguanjë vergjinë sa t'i thotë beu... se ndryshe nga shtëpitë që ka bërë vetë dhe që s'janë të tijat e nxjerr beu. Gjela deti të ushqyer, biba, zogj, vezë, qumësht, djathë të njomë, këto janë e janë! Pa le kur beu bën ndonjë shtëpi për vete, trarët, gurët, qerestenë, qiramidhet, bujqit duhet t'ia sjellin të gjitha beut dhe bukën duhet ta kenë me vete në trastë. Pa le taksat që i paguan qeverisë».

Për të dalë nga kjo gjendje, çifçinjtë jo vetëm protestonin kundër shfrytëzimit të padurueshëm të çifligarëve, por edhe kërkonin nga shteti ndërhyrjen për të zgjidhur çështjen e pronësisë tokësore. Në disa raste fshatarët bujq kaluan edhe në sulme të hapura kundër pronarëve çifligarë. Në Vlorë, në vjeshtën e vitit 1920, kur sapo kishte përfunduar lufta çlirimtare kundër imperialistëve italianë, bujqit e çifligut Llakatund, që ishte pronë e Eqrem Bej Vlorës, nuk pranuan t'ia paguanin të tretën dhe detyrimet e tjera çifligarit dhe e shpallën veten pronarë të tokave që punonin. Vitin tjetër, kur qehallarët e beut vlonjat u dukën përsëri në Llakatund, bujqit kaluan kundër këtyre në sulm të armatosur. Sulme të tilla nga fshatarët bujq kundër pronarëve të tyre gjakpirës ndodhën edhe në vise të tjera si në Durrës, Lushnje, Gjirokastrë, Përmet e gjetkë. Revolta bujqish ndodhën edhe në çifligjet e shtetit. Në çifligun e madh të Gurëzit (Milot) bujqit, të cilët e kishin shpallur veten pronarë të tokave që punonin qysh më 1913, u bënë ballë kërcënimeve dhe ndërhyrjeve të qeverisë së Tiranës dhe vazhduan të mos paguanin detyrimin e së tretës, derisa parlamenti shqiptar i njohu ata ligjërisht si pronarë të tokave, për të mënjeluar ndonjë konflikt të armatosur.

Lëvizje pati edhe nga fshatarët e vegjël, e sidomos malësorët, të cilët me prodhimin e tyre siguronin drithë vetëm për disa muaj dhe detyroheshin t'ia paguanin shtetit

një varg taksash, siç ishte, në radhë të parë, e dhjeta. Ata lëviznin veçanërisht atëherë, kur gjendja e tyre e rëndë keqësohej nga politika ekonomike e ndjekur nga qeveritë e ndryshme. Kështu qeveria e Xhafer Ypit, që erdhi në fuqi në fund të vitit 1921, për të përkrahur pronarët çifligarë dhe për t'i siguruar të ardhura buxhetit të shtetit, ngriti tagrin doganor mbi drithin që importohej. Ngritja e tagrit, që solli ngritjen e çmimit të drithit në interes të spekulatorëve dhe të çifligarëve, çënoi rëndë jo vetëm buxhetin e varfër të vegjëlisë qytetare, por edhe atë të masave fshatare, që detyroheshin të blinin drithë për nevojat familjare, sidomos në dimër dhe në pranverë.

Ngritja e çmimit të drithit i kërcënoi masat fshatare e malësore me zi buke. Më 1922 me dhjetëra mijë malësorë të Shqipërisë së Veriut me shumë vështirësi mundën ta mbanin frymën deri në korret e reja. Kjo gjendje dha shkas për rritjen e lëvizjeve fshatare. Nga të katër anët e vendit i drejtoheshin qeverisë dhe parlamentit kërkesa për të anuluar detyrimin e së dhjetës dhe tagrin e lartë doganor të drithit. Në krahinën e Pukës malësorët nuk pranuan të paguanin të dhjetën për korren e re dhe e kërcënuan qeverinë me një lëvizje të armatosur. Qeveria u detyrua ta shtynte afatin e pagimit të së dhjetës, por tagrin doganor nuk e preku. Në muajt e parë të vitit 1923 zija e bukës u shfaq me forcë kërcënuese pothuaj në tërë vendin. Që nga Malësia e Madhe deri në Kurvelesh me dhjetëra mijë familje ndodheshin në rrezik të vdisnin nga uria, në një kohë kur hambarët e spekulatorëve ishin plot me drithë. Në fillim të pranverës, kur gjendja u keqësua edhe më tepër, filluan protestat dhe sulmet e hapura të vegjëlisë.

Në Korçë më 12 mars 1923 me mijëra fshatarë e qytetarë u grumbulluan në një miting proteste për «bukë», në të cilin kërkuan të hapeshin hambarët e spekulatorëve dhe të ulej tagri doganor. Parullat e demonstratës ishin: «Bukë popullit!», «Poshtë spekulatorët!». Një javë më vonë, më 19 mars 1923, gati 3 mijë fshatarë të ardhur nga rrethet e Vlorës, Kurveleshit, Tepelenës, Mallakastrës e Himarës, pas një mitingu proteste në Vlorë kundër qeverisë, sulmuan depot e spekulatorëve dhe e ndanë drithin falas.

Nën shtytjen gjithnjë e më të madhe të lëvizjes fshatare dhe me kërkesën e deputetëve demokratë, qeveria hoqi përkohësisht tagrin doganor mbi drithin.

Çështja agrare

Gjendja e prapambetur e bujqësisë dhe «kriza e bukës», që ishte pasoja e saj, si edhe lëvizjet e çifçinjve e të fshatarëve të tjerë, tërhoqën qysh në fillim vëmendjen e opinionit publik shqiptar. Në parlament dhe jashtë tij, në shtyp, në klube dhe në organizata të ndryshme filluan të dilnin kërkesa për të ndryshuar sistemin e ekonomisë çifligare dhe atë të taksave duke i lidhur këto me nevojën për përmirësimin e ekonomisë kombëtare.

Në këto rrethe përparimtare mbizotëronte mendimi se nuk mund të dilej nga gjendja e mjeruar e bujqësisë pa bërë reforma ekonomike siç ishin zëvendësimi i detyrimit të së dhjetës me një taksë më të përshtatshme që ta nxiste fshatarin për rritjen e prodhimit dhe kryerja e reformës agrare. Kërkesën për një reformë agrare e shtruan në Këshillin Kombëtar deputetët demokratë qysh në tetor 1921. Megjithatë, edhe këta përfaqësues të borgjezisë demokratike, duke u mbështetur në parimin e «paprekshmërisë» së pronës private, nuk ishin për një zgjidhje radikale të çështjes agrare, ashtu siç dëshironin masat fshatare. Nga ana tjetër, ata ndodheshin edhe përballë qëndrimit të vendosur të çifligarëve, të cilët nuk pranonin as cënimin më të vogël nga ana e shtetit apo e kujtdo tjetër të pronësisë dhe regjimit çifligar. «Një nga bazat kryesore të kolektivitetit shoqëror, — shkruante më 1920 në formë proteste Eqrem Bej Vlora duke mbrojtur interesat e pronarëve çifligarë, — dhe një nga themelet e kushteve të qytetërimit është siguri dhe mbrojtja e të drejtave të pronësisë». Çifligarët reaksionarë çdo kërkesë për cënimin e pronësisë çifligare e cilësonin si një «parim jo të natyrshëm», si një «inovacion bolshevik» që shkatërronte bazat e «lumturisë dhe të qytetërimit».

Shumica e deputetëve demokratë donin të «pajtonin» interesat e bujqut, që ishin në të vërtetë interesat e ekonomisë kombëtare, me «paprekshmërinë e pronësisë». Këta kërkonin një reformë agrare, me të cilën tokat e tepërta të çifligarëve do të shpronësoheshin me shpërblim, që do të paguhej nga bujqit brenda një afati të caktuar me ligj. Por demokratët borgjezë e shikonin të pamundshëm zbatimin e menjëhershëm edhe të një reforme të tillë. Për këtë arsye kërkesat e tyre konkrete, me të cilat u bashkua pjesa më e madhe e deputetëve të Këshillit Kombëtar, ishin për disa masa që duhej të merrte shteti, në mënyrë që në çifligjet dhe sidomos në ato të shtetit të zbatoheshin metoda të qeverisjes kapitaliste dhe të ngrihej kështu rendimenti i bujqësisë. Në interes të çifligarëve privatë dhe të

përhapjes së metodave kapitaliste në bujqësi u nxorën ligje si ai i uljes së tagrit doganor për importimin e mjeteve moderne bujqësore dhe ai që lejonte instalimin, në çifligjet e mëdha, të bujqve proletarë të huaj që do të silleshin nga jashtë.

Në maj të vitit 1923 Këshillit Kombëtar iu paraqit ligji «Mbi kontratat e bujqësisë», i cili parashikonte që pronarit t'i hiqej e drejta të dëbonte bujkun nga toka, sa kohë që ky të plotësonte detyrimet e kontratës dhe bujkut t'i jepej e drejta të punonte aq tokë sa kishte mundësi, në qoftë se këto toka nuk punoheshin prej ndonjë tjetri. Mëqenëse ky projekt prekte deri në një farë mase të drejtat e pronarëve, të cilët në disa raste për leverdi ekonomike i kishin dëbuar bujqit e i kishin kthyer tokat e bukës në kullota, ai u kundërshtua nga deputetët reaksionarë e konservatorë. Këta deputetë e quajtën atë një formë «të bolshevizmit në vendin tonë». Nga ana tjetër, deputetët e opozitës nuk kishin rreth projektit pikëpamje të njëjta; disa prej tyre qëndronin në pozita konservatore. Për rrjedhim iu kërkua qeverisë ta studionte më mirë çështjen e reformës agrare dhe të paraqiste një projekt më të gjerë.

Luftë pati edhe për projektligjin e paraqitur nga qeveria dhe që kishte të bënte me sistemimin në çifligjet e shtetit të atyre familjeve fshatare që vinin nga Kosova e Çamëria, të persekuatuara nga regjimet shoviniste të vendeve fqinje dhe gjenin strehë në shtetin e pavarur shqiptar. Përpjekjet e deputetëve radikalë të opozitës demokratike si Fan Noli, Stavro Vinjau etj., që e drejta për t'u bërë zot i shtëpisë dhe i një ha toke t'u njëhej edhe familjeve të bujqve që banonin dhe punonin në çifligje private, ndeshën në kundërshtimin edhe të një pjese të mirë të deputetëve të kësaj opozite. Vetëm pas një lufte të mëtejshme dhe nën presionin e opinionit publik u miratua ligji: «Mbi vendosjen e emigrantëve e të bujqve në tokat e shtetit», i propozuar nga Fan Noli. Ai ishte i vetmi ligj që ndihmonte deri në një farë shkallë gjendjen e bujqve. Sipas këtij ligji, qeveria detyrohej t'i jepte falas gjysmë hektar tokë nga pasuria e shtetit çdo familjeje emigrantësh, çdo familjeje bujqish pa tokë të çifligjeve të shtetit dhe të çifligjeve private dhe çdo familjeje tjetër proletare, që kërkonte të merrej me bujqësi, për të ndër-tuar shtëpi e për të krijuar një kopsht. Bujqve të mbetur pa tokë shteti u vinte në dispozicion dy hektarë nga tokat shtetërore për të punuar si çifcinj, duke ua falur detyrimet për një periudhë të caktuar.

**Rritja e lëvizjes
punëtore**

Ndryshe nga fshatarësia, që përbënte pjesën më të madhe të popullsisë, klasa punëtore vazhdonte të mbetej e pakët në numër, e shpërndarë dhe me një përbërje heterogjene. Ngritja në këto vite e disa fabrikave e punishteve të reja, zgjerimi i disa minierave dhe fillimi i disa punimeve botore, sollën vetëm një ndryshim të vogël në rritjen e numrit të klasës punëtore, kurse marrëdhëniet e saj me punëdhënësit mbetën nga më shtypëset dhe shfrytëzueset. Kushtet e këqija të punës në fabrika e miniera, mëditja e ulët, puna e dhënë me qesim ose me copë, mungesa e banesës në qendrat e punës, mungesa e një legjislacioni për mbrojtjen nga fatkeqësitë në punë, dita e gjatë e punës, gjobat e fyerjet dhe sidomos papunësia e kishin bërë shumë të vështirë jetën e klasës punëtore. Uria prekte si fshatarët e varfër, ashtu edhe punëtorët. Por mungesa e organizatave punëtore dhe e një partie të klasës punëtore pengonin seriozisht bashkimin e saj, formimin e ndërgjegjes së saj klasore dhe njësinë e veprimit.

Në Shkodër vazhdoi tradita e mëparshme e shoqërive ndihmëtare që ishin krijuar në fillim të shek. XX. Më 1920 me nismën e disa punëtorëve e zejtarëve u formua aty «Shoqëria Ndhimëtare e Punëtorisë» me karakter ndihme reciproke, e cila grumbulloi rreth 400 anëtarë. Ajo u riformua pas dy vjetësh duke dyfishuar numrin e anëtarëve të saj. Pozitiv ishte fakti se në të pranoheshin anëtarë pa dallim feje, në një kohë kur i gjithë reaksioni në Shkodër, sidomos kisha katolike, bënte të gjitha përpjekjet për përcarje. Por kjo organizatë nuk luajti ndonjë rol të rëndësishëm, sepse në të jo vetëm filluan të mbizotëronin elementë zejtarë, por hynë edhe armiq të klasës punëtore. Një vit më vonë u formua po në Shkodër «Shoqata e punëtorëve detarë», që kishte si qëllim të ndihmonte punëtorët e kësaj kategorie dhe të krijonte një kooperativë peshkatarësh.

Ndërkaq, idetë e marksizmit kishin filluar të përhapeshin në Shqipëri sidomos në qytetin e Korçës, ku më 1923 u formuan disa rrethe të vogla, të përbëra nga punëtorë dhe intelektualë, në të cilat lexoheshin broshura komuniste të ardhura nga jashtë. Por idetë marksiste nuk u përvetësuan në atë shkallë sa të shpinin në krijimin e një lëvizjeje komuniste.

Në qershor 1923 filluan të bëheshin përpjekje për krijimin e një partie socialiste, me qëllim që kjo të merrte pjesë në zgjedhjet parlamentare dhe me anën e deputetëve të saj të mbronte interesat e klasës punëtore dhe të fsha-

tarësisë. Por, duke mos pasur një bazë të shëndoshë shoqërore dhe duke qenë nën presionin e reaksionit, nismëtarët e formimit të kësaj partie nuk ia arritën qëllimit.

Krahas punës për krijimin e organizatave të tyre, punëtorët e qendrave të ndryshme e vazhduan luftën greviste kundër shfrytëzimit kapitalist.

Në janar të vitit 1921 të parët që u hodhën në grevë ishin punëtorët e pakët tipografë në Gjirokastrë, për shkak se u pushua padrejtësisht nga puna një shok i tyre. Në shenjë solidariteti me ta u bashkuan edhe punëtorët robaqepës dhe këpucarë. Greva, e cila zgjati dy javë, i detyroi punëdhënësit t'u bënin punëtorëve disa lëshime. Po atë vit, më 21 tetor, punëtorët e ndërtimit të rrugës Durrës-Milot lanë punën në shenjë proteste kundër mospagimit të mëditjes dhe qëndruan përpara zyrave të botores në Milot deri sa u paguan. Dy muaj më vonë punëtorët e ndërtimeve botore në Durrës u drejtuan autoriteteve lokale të njëjtat kërkesa. Në dhjetor shpallën grevë punëtorët e fabrikës së duhanit «Tarabosh» në Shkodër. Punëdhënësi shpalli «lokautin»¹ duke i pushuar nga puna gjithë punëtorët. Punëtorët e «Taraboshit» shpallën grevë edhe në shtator 1922. Por, duke kujtuar se fajin për shfrytëzimin e tyre e kishin makinat dhe jo pronarët kapitalistë, ata u shprehën kundër përdorimit të makinerisë së re në fabrikë, që linte pa punë më shumë se gjysmën e tyre. Grevën e tyre e pasoi pas disa muajsh, në mars 1923, greva për ngritjen e mëditjes së punëtorëve mirditorë që punonin për llogari të kapitalistëve italianë për kërkime minerale në Pukë.

Greva më e rëndësishme e këtyre viteve ishte ajo e punëtorëve minatorë të Selenicës, në tetor 1923. Në minierën e bitumit në Selenicë punonin atëherë 500-600 punëtorë. Gjendja e tyre ishte keqësuar shumë edhe nga fakti se atje koncesionarët italianë kishin vendosur sistemin e punës me «qesim», sipas të cilit punëtorët, për të plotësuar qesimin e një dite, ishin të detyruar të punonin shpeshherë deri në 14 orë, në disa raste edhe dy ditë. Protestat e herëpashershme të punëtorëve të bëra individualisht kundër kapitalistëve italianë, nuk kishin dhënë ndonjë fryt. Në tetor punëtorët organizuan një mbledhje të përgjithshme, ku zgjodhën komitetin e grevës dhe paraqitën kërkesat e tyre: heqjen e sistemit të punës me «qesim»,

1) Lockout (anglisht) — mbyllje e ndërmarrjeve dhe pushim në masë i punëtorëve nga kapitalistët me qëllim që të ndalojnë ose të shtypin grevat.

shtimin e mëditjes, përmirësimin e kushteve të punës, pushimin nga puna të disa nëpunësve të administratës, që sillleshin keq me punëtorët. Meqenëse kërkesat nuk u pranuan, sirena lajmëroi shpalljen e grevës e cila zgjati një muaj. Punëtorët qëndruan të bashkuar si një trup i vetëm përpara shantazheve të kapitalistëve italianë dhe të qeverisë reaksionare të Tiranës. Me punëtorët u solidarizuan fshatarët e rrethit të Selenicës, të cilët i furnizuan grevistët me ushqime. Në një mbledhje tjetër të gjerë në fshatin Resulaj, afër minierës, punëtorët u betuan të qëndronin të bashkuar deri në fund.

Greva përfundoi me fitoren e punëtorëve. U hoq sistemi i punës me «qesim», mëditjet u shtuan 30-50 për qind, u hoqën disa nëpunës të administratës, që urreheshin nga punëtorët, u sigurua mjeku për ta dhe u morën masa të tjera për të përmirësuar kushtet e punës dhe të jetesës.

Grevat me karakter ekonomik të punonjësve vazhduan edhe gjatë dy muajve të parë të vitit 1924. Pagat e tyre jo vetëm ishin shumë të vogla, por edhe nuk jepeshin në rregull nga punëdhënësit, që i vononin ato për muaj të tërë. Në janar e shkurt 1924 u hodhën në grevë arsimtarët e shumë qendrave të vendit, që nga veriu e deri në jug, si edhe nëpunësit e shërbimeve posttelegrafike të kryeqytetit, të cilët, pas arsimtarëve, ishin kategoria e nëpunësave më të organizuar dhe në pozita më luftarake. Më 1924 nëpunësit e PT organizuan në Tiranë edhe kongresin e tyre ku shtruan nevojën e përmirësimit të kushteve të punës, e nxjerrjes së një ligji mbi pensionet dhe të ngritjes së një arke kursimi për nëpunësit.

Greva më e madhe dhe më e rëndësishme gjatë 6 mujorit të parë të vitit 1924 ishte ajo e rreth 300 punëtorëve të ndërtimit në rrugën automobilistike Tiranë-Vorë, me qendër në Kashar. Për 10 ditë rresht ata demonstruan në rrugët e Tiranës duke kërkuar t'u paguhej e drejta e tyre e muajve janar e shkurt 1924. «Ka tri javë që fukaraja e shkretë, pa bukë në bark, endet nëpër sokaqet e Tiranës për marrjen e tyre (të pagave-Red.)», thuhej në letrën që komisioni i zgjedhur nga punëtorët i dërgoi Kryeministrit. Punëtorët e Kasharit rifilluan nga puna vetëm atëherë kur ndërmarrja u detyrua të jepte pagesat e tyre të prapambetura.

Elementët më të përparuar demokratë të vendit, të cilët vinin nga radhët e borgjezisë së vogël dhe nuk ishin të lidhur me industrinë dhe ndërmarrjet e ndërtimit, e përkrahën bashkimin fillestar të punëtorëve dhe luftën e tyre për përmirësimin e kushteve të punës, duke parë në të

një tregues të rëndësishëm të zhvillimit shoqëror të vendit. Kështu, shtypi përparimtar i kohës përshëndeti si demonstratat për bukë që bënë fshatarët dhe punonjësit e qyteve, ashtu edhe grevat e punëtorëve. Gazetat si «Drita», «Politika», «Shqiptari i Amerikës» etj., u bënë thirrje punëtorëve të organizoheshin e të vepronin së bashku.

2. LËVIZJA PËR DEMOKRATIZIMIN E ORGANEVE SHTETËRORE NË VITET 1921-1923

Zgjedhjet parlamentare të prillit 1921

Konfliktet shoqërore që dolën në plan të parë pas mënjanimit të rrezikut kryesor të jashtëm dhe acarimi mbi këtë bazë i kontradiktave midis rretheve demokratike dhe forcave reaksionare çuan në shturjen e aleancës politike që u arrit me Kongresin e Lushnjës dhe që kishte për qëllim mbrojtjen e vendit nga të huajt. Megjithatë, kontradiktat e brendshme nuk morën qysh në fillim karakterin e një lufte të ashpër me kufij të qartë e të prerë klasorë. Vetë rrethet demokratike e ndjenin veten ende të dobëta dhe prandaj në etapën e parë, që shtrihet nga mbarimi i vitit 1920 e sidomos nga fundi i vitit 1921 e deri në fillim të vitit 1924, kjo luftë u bë kryesisht për forcimin e pozitave në pushtetin politik me anën e zgjedhjeve parlamentare.

Nga fundi i vitit 1920, në krahinat e Korçës dhe të Gjirokastrës filloi lëvizja për mbledhjen e një Asambleje Kushtetuese, si organ i cili, simbas vendimeve të Kongresit të Lushnjës, kishte të drejtën të përcaktonte formën e regjimit në Shqipëri. Kjo lëvizje u nxit e u organizua nga rrethet demokratike të vendit për të zgjeruar rolin e tyre në organet e zgjedhura të pushtetit. Nën ndikimin e kësaj lëvizjeje, qeveria e Sulejman Delvinës mori më 14 nëntor 1920 vendimin që të bëheshin zgjedhjet për Asamblenë Kushtetuese. Por ky vendim zgjoi pakënaqësinë e reaksionit, përfaqësuesit e të cilit ndodheshin në Këshillin e Lartë dhe në Këshillin Kombëtar. Me këta përfaqësues u bashkuan ish-anëtarët e qeverisë së Durrësit dhe përkrahës të orientimit të tyre italian, të cilët, me qëndrimin e hapur armiqësor që mori qeveria e Beogradit ndaj shtetit shqiptar

pas largimit të pushtuesve italianë nga Vlora, u bënë më aktivë në politikë. Në këto rrethana, qeveria e Sulejman Delvinës u detyrua në nëntor të jepte dorëheqjen.

Qeveria e re e kryesuar nga çifligari i madh Iliaz Bej Vrioni, përveç premtimeve të përgjithshme për të ruajtur pavarësinë e vendit dhe për të konsoliduar shtetin shqiptar, zotohej të përgatiste një projektligj, sipas të cilit do të bëheshin zgjedhjet jo për Asamblenë Kushtetuese, siç kishte vendosur qeveria e mëparshme, por për deputetët në Këshillin Kombëtar (parlament).

Ligjin për zgjedhjet e deputetëve në Këshillin Kombëtar qeveria e shpalli më 5 dhjetor. Sipas këtij ligji që kishte karakter antidemokratik, zgjedhjet do të bëheshin me votim indirekt: për çdo 500 veta dilte një zgjedhës i dytë dhe, me anën e zgjedhësve të dytë, për çdo 12 mijë frymë do të zgjidhej një deputet. Të drejtë vote kishin vetëm meshkujt nga 20 vjeç e lart e që banonin në vendin e votimit, të paktën prej 6 muajsh. Zgjedhësit e dytë duhej të kishin mbushur 25 vjeç dhe deputetët 30. Ligji shpallte se kandidaturën për deputet mund ta vinte çdo qytetar, por në të vërtetë ekzistonte cenzi elektoral. Ligji përjashtonte nga zgjedhjet të varfërit. Edhe gratë, që përbënin gjysmën e popullsisë, nuk kishin të drejtën e votës. Këtë të drejtë nuk e gëzonte as ushtria. Përveç kësaj, emri i të zgjedhurit duhej të shkruhej me dorë nga votuesit ose nga një person i tretë. Duke pasur parasysh se pjesa më e madhe e popullsisë ishte analfabete, kjo mënyrë votimi jepte mundësi për të shkelur vullnetin e lirë të pjesës më të madhe të zgjedhësve.

Vendimi i qeverisë së I. Vrionit për të bërë zgjedhjet jo për Asamblenë Kushtetuese por për Këshillin Kombëtar u kundërshtua nga elementët përparimtarë dhe shtypi i tyre, të cilët kritikuan edhe karakterin antidemokratik të ligjit të zgjedhjeve. Megjithatë, ata nuk qenë në gjendje të ndryshonin vendimin e mëparshëm të qeverisë.

Menjëherë pas shpalljes së ligjit nisi fushata e zgjedhjeve gjatë së cilës, në luftën për të fituar sa më shumë vende në Këshillin Kombëtar, filluan të dalloheshin dy grupe politike kryesore. Këto ishin «Partia Popullore», programi i së cilës në përgjithësi shprehte interesat e borgjezisë së dobët shqiptare dhe kërkonte përmirësimin e gjendjes së fshatarësisë, dhe «Partia Përparimtare», që doli si reaksion kundër së parës dhe që nuk hartoi ndonjë program të vetin. «Popullorët» u premtuan zgjedhësve se do të mbanin atë formë organizimi politik që qe vendosur në Kongresin e Lushnjës, se do të vendosnin marrëdhënie

të mira me shtetet fqinje në interes të zhvillimit politik e ekonomik dhe të ruajtjes së tërësisë tokësore të shtetit shqiptar, se do të vendosnin drejtësinë dhe barazinë midis shtetasve dhe do të siguronin lirinë e fjalës, të shtypit dhe të besimit. Në fushën ekonomike e shoqërore, programi i «Partisë Popullore», parashikonte marrjen e masave për të zhvilluar industrinë dhe për ta mbrojtur atë nga konkurrenca e huaj. Në lidhje me bujqësinë premtuhej krijimi i një banke bujqësore, rregullimi i çështjes së të dhjetave, hapja e shkollave bujqësore etj.

Gjatë fushatës së zgjedhjeve u shfaqën edhe prirje kantonale të krerëve borgjezë e çifligarë, në të cilat gjente shprehje lufta e tyre për pozita në shtetin e ri shqiptar. Ata u përpoqën të nxisnin dasitë fetare dhe e përdorën këtë si mjetin kryesor për të arritur në një administrim kantonal të Shqipërisë, të ndarë sipas fesë.

E pakënaqur nga zhvillimi i fushatës së zgjedhjeve dhe nga fakti se bejlerët zinin pozita të rëndësishme në pushtetin shtetëror, një pjesë e borgjezisë ortodokse të Korçës, e kryesuar nga Koço Kota, Thoma Orollogai etj. i drejtuan qeverisë, më 13 shkurt 1921, një memorandum, me anën e të cilit kërkohej të krijohesh një jug të Shqipërisë një administratë e veçantë «autonome», me parlament e legjislacion të vetin e me qendër në Korçë. Në të njëjtën kohë filloi të gjallërohej në këtë drejtim edhe kleri katolik dhe një pjesë e borgjezisë katolike të Shkodrës, e cila hodhi parullën e krijimit të një kantoni katolik me qendër në Shkodër. Këto kërkesa ishin në thelb antikombëtare dhe u jepnin shteteve fqinje armë për të luftuar shtetin e ri shqiptar në arenën ndërkombëtare. Prandaj ato u goditën nga i gjithë opinioni publik shqiptar.

Zgjedhjet për Këshillin Kombëtar, që ishin zgjedhjet e para të këtij lloji në Shqipëri, u zhvilluan gjatë muajve shkurt-mars 1921 dhe morën fund në 5 prill 1921; vetëm në Shkodër mbaruan 2 muaj më vonë, për shkak të konfliktit që lindi midis qeverisë dhe klerit të lartë katolik në lidhje me numrin e deputetëve katolikë.

Në Këshillin Kombëtar u zgjodhën 78 deputetë. Dy grupet kryesore politike që ishin krijuar gjatë fushatës së zgjedhjeve, tani u riorganizuan dhe filluan të funksiononin në gjirin e Këshillit. Në grupin «popullor» bënë pjesë deputetë demokratë si kryetari i grupit Fan Noli, Stavro Vinjau etj., të cilët luftonin për një zhvillim demokratik të Shqipërisë së pavarur, por edhe çifligarë si Ahmet Zogu e elementë konservatorë borgjezë. Në grupin «përparimtar», në krye të të cilit u vu Mehdi Frashëri, bënë pjesë çifli-

garë të mëdhenj si Shefqet Vërlaci e Qemal Vroni, ish-ministra të qeverisë së Durrësit dhe pasues të tyre si edhe personalitete politike kosovare. Këta të fundit u rreshtuan në këtë grup për shkak të animit të A. Zogut, kundërshtarit të tyre politik, në grupin tjetër. Në Këshillin Kombëtar bënë pjesë edhe deputetë që e hiqnin veten «të pavarur» ose siç quheshin atëherë «independentë», që nuk hynin në asnjë nga dy grupet e organizuara politike dhe që anonin, sipas rastit, nga njëra ose tjetra palë.

Ngjarjet e dhjetorit 1921

Gjatë vjeshtës së vitit 1921, kur ndërhyrja jugosllave u bë më e rrezikshme dhe nevoja e kundërshtimit të saj doli në rend të ditës më me forcë, lufta e brendshme politike kaloi përkohësisht në plan të dytë. Midis dy grupeve politike kryesore që ishin formuar në Këshillin Kombëtar u arrit atëherë një farë bashkimi i përkohshëm me krijimin e një grupi të vetëm të quajtur «Bashkimi i Shenjtë», në të cilin morën pjesë edhe deputetë «të pavarur». «Bashkimi i Shenjtë» caktoi një komision të përbërë nga Bajram Curri, Qazim Koculi dhe Avni Rustemi për t'i propozuar Këshillit Kombëtar qeverinë e re, e cila duhej të merrte masa për të përballuar gjendjen e vështirë të krijuar nga ndërhyrja jugosllave. Kjo qeveri e kryesuar nga Pandeli Evangjeli, erdhi në fuqi më 19 tetor 1921 dhe përbëhej vetëm nga elementë borgjezë.

Ngjarjet politike që ndodhën pas krijimit të këtij bashkimi, siç ishte vendimi i Konferencës së Ambasadorëve i 9 nëntorit 1921, pranimi nga qeveria jugosllave i tërheqjes së trupave të saj në kufijtë e caktuar nga kjo Konferencë si edhe njohja e qeverisë shqiptare nga një varg shtetesh të huaja, i forcuan pozitën ndërkombëtare të Shqipërisë. Kështu, detyra kryesore për të cilën ishte krijuar «Bashkimi i Shenjtë» u krye. Si rrjedhim ai u shtur dhe në vend të tij u riformuan grupet e mëparshme politike.

Pasojat e kësaj shturjeje i ndjeu edhe qeveria e P. Evangjelit si organ i dalë nga ky «Bashkim». Kundër saj u ngrit edhe ajo pjesë e grupit «përparimtar» që kishte qenë në fillim për këtë qeveri. Në luftën e tanishme politike u përfshinë krerë të ndryshëm që kishin pozita të rëndësishme në organet e larta të shtetit. Ajo u thellua sepse, ndërkohë, pozitën e grupit «popullor» ishin forcuar

si në qeveri ashtu edhe në ushtri. Në këtë grup po fitonte një rëndësi gjithnjë më të madhe Ahmet Zogu, i cili synonte të shtinte në dorë qeverinë. Caktimi i tij në nëntor 1921 si komandant i operacioneve në Mirditë, që i jepte në dorë drejtimin e forcave kryesore ushtarake të vendit, i shqetësoi kundërshtarët e tij si në Këshillin Kombëtar, ashtu edhe në Këshillin e Lartë. Prandaj ata morën masa për rrëzimin e qeverisë së P. Evangjelit, që përkrahte A. Zogun. Meqenëse kjo qeveri gëzonte mbështetjen e shumicës së deputetëve, ata shpejtuan ta rrëzonin atë para mbledhjes të Këshillit Kombëtar, të parashikuar për në janar 1922. Kështu, kundërshtarët e A. Zogut në Këshillin e Lartë, Aqif Pashë Elbasani dhe Luigj Bumçi shkaktuan një krizë qeveritare dhe në 6 dhjetor vendosën shkarkimin e qeverisë së P. Evangjelit duke ia ngarkuar Qazim Koculit detyrën e formimit të qeverisë së re.

P. Evangjeli, që nuk deshi të pranonte vendimin e Këshillit të Lartë, u detyrua më në fund me forcë të jepte dorëheqjen. Por edhe Q. Koculi nuk u qëndroi dot sulmeve të kundërshtarëve dhe pas disa orëve edhe ai dha dorëheqjen. Të nesërmen, më 7 dhjetor, Hasan Prishtina formoi qeverinë e re në kushte shumë të acaruara politike. Kundër saj vepruan energjikisht anëtarët e grupit «popullor». Orvatja e H. Prishtinës për të krijuar një qeveri koalicioni nuk dha rezultatet që ai dëshironte. Fan Noli, i cili u ngarkua si ministër i Punëve të Jashtme, nuk pranoi të mernte përsipër këtë detyrë, ndërsa ministri i Punëve të Brendshme, Luigj Gurakuqi, ndodhej atëherë jashtë vendit. Me qëllim që të përballohej kriza në të cilën po binte qeveria pa filluar ende nga puna, këto dy vende u ndanë midis pjesëtarëve të tjerë të kabinetit. Vetë kryeministri mori përsipër të kryente përkohësisht edhe funksionet e ministrit të Jashtëm, kurse ministri i Drejtësisë, Hoxha Kadriu, u ngarkua të drejtonte si zëvendës edhe dikasterin e Punëve të Brendshme. Postet më të rëndësishme në qeverinë u përqendruan kështu në duart e dy udhëheqësve më aktivë të Komitetit «Mbrojtja Kombëtare e Kosovës», gjë që e vështirësonte normalizimin e marrëdhënieve me Jugosllavinë. Edhe vendet e tjera në kabinet u zunë nga persona që nuk përfaqësonin, për nga pikëpamja gjeografike, të tërë vendin. Kjo përbërje e qeverisë i ashpërsoi edhe më kontradiktat e brendshme politike.

Këto fakte si dhe ai që kabineti i H. Prishtinës nuk kishte marrë votëbesimin e parlamentit, u shfrytëzuan nga kundërshtarët për ta akuzuar atë si qeveri jolegale dhe që paraqiste rrezik për vendin. Efekti i kësaj fushate ishte

i madh. Opinioni publik, shumica e nëpunësve të shtetit, e oficerëve dhe e arsimtarëve, nuk i miratuan ndryshimet që ishin bërë më 7 dhjetor. Në shenjë kundërshtimi shumë nëpunës u larguan për në Elbasan. Si rrjedhim, qeveria e re nuk e zotëroi dot situatën. Për të mos shkaktuar turbullira të brendshme në një kohë kritike për vendin, qeveria e H. Prishtinës, pas 4 ditë jete, më 10 dhjetor, dha dorëheqjen. Për të siguruar vazhdimin e qeverisjes së vendit, Këshilli i Lartë ngarkoi, më 12 dhjetor, Idhomene Kosturin të formonte një kabinet të ashtuquajtur «teknik», të përbërë nga sekretarët e përgjithshëm të ministrive. Ai do të qëndronte në fuqi vetëm disa javë, derisa të mbli-dhej Këshilli Kombëtar.

Kriza qeveritare e dhjetorit nuk i dobësoi pozitat e A. Zogut, sikundër dëshironin kundërshtarët e tij. Përkundrazi, ajo i dha rast atij të vinte më shpejt në jetë ambicjet e veta. Sapo mori urdhrin e qeverisë së H. Prishtinës për t'i dorëzuar detyrën Bajram Currit, që emërohej komandant i përgjithshëm i trupave, dhe i thirrur nga deputetët e grupit «popullor» që kishin shkuar në Elbasan, A. Zogu u nis, më 10 dhjetor, për Tiranë së bashku me një pjesë të forcave ushtarake që drejtonte në veri. Duke mos iu bindur as urdhrin të qeverisë së I. Kosturit, që e shkarkonte nga detyra e komandantit të operacionit dhe e urdhëronte t'i shpërndante repartet vullnetare, ndërsa forcat e rregullta t'i vinte nën vartësinë e drejtpërdrejtë të Ministrisë së Luftës, Ahmet Zogu hyri më 14 dhjetor në Tiranë. Ai mori me forcë në dorë komandën e xhandarmërisë, rrethoi qytetin me ushtri dhe thirri menjëherë Këshillin Kombëtar, i cili rrëzoi Këshillin e Lartë dhe zgjodhi një këshill të ri, të përbërë prej çifligarëve Omer pashë Vrioni e Refik bej Toptani dhe borgjezëve konservatorë, Ndoc Pistulli dhe Sotir Peci. Këshilli i Lartë ua hoqi udhëheqësve të komitetit «Mbrotjtja Kombëtare e Kosovës», mandatin si deputetë. Me heqjen e mandatit parlamentar personaliteteve kosovare, grupi «përparimtar» praktikisht pushoi së ekzistuari.

Megjithëse pozitat e tij ishin forcuar shumë, A. Zogu nuk e quante ende çastin e përshtatshëm për të dalë hapur edhe kundër anëtarëve të grupit të tij «popullor» që i kundërshtonin prirjet e tij diktatoriale. Prandaj ai pranoi vendin që iu caktua në qeverinë e re. Në krye të kësaj qeverie u vu Xhafer Ypi, prapa të cilit fshihej A. Zogu, që ruante postin e rëndësishëm të ministrit të Punëve të Brendshme. Në qeveri bënin pjesë dhe elementë demokratë si Fan Noli e Spiro G. Koleka, që zunë përkatësisht postet

e ministrit të Jashtëm dhe atë të Punëve Botore. Për të mos dhënë përshtypjen e monopolizimit të qeverisë nga ana e grupit «popullor» në këtë kabinet 3 vende iu dhanë «të pavarur».

Por megjithëse qeveria e Xh. Ypit mori votëbesimin e Këshillit Kombëtar, prirjet diktatoriale të A. Zogut që sa vinin e forcoheshin bënë që të formohej kundër saj një opozitë parlamentare e përbërë kryesisht nga deputetët demokratë të cilët filluan të largoheshin nga grupi «popullor»; ndër ta ishte edhe kryetari i këtij grupi, Fan Noli, i cili dha dorëheqjen si ministër i Jashtëm. Me opozitën antizogiste u bashkuan deputetët nga Kosova si dhe një pjesë e deputetëve të ish-grupit «përparimtar» si L. Gurakuqi etj.

Lëvizja e marsit 1922. Shturja e grupit «popullor» Posti i rëndësishëm që kishte në qeveri i lejonte ministrit ambicioz të Punëve të Brendshme të merrte, nën parullën e «modernizimit» të shtetit shqiptar dhe të vendosjes së «rregullit e të qetësisë» në vend, një varg masash për të siguruar përqendrimin e gjithë pushtetit në duart e veta. Ai ndaloi mitingjet e konferencat që nuk ishin të autorizuar prej tij. Në fillim të janarit 1922, me propozimin e qeverisë, u krijua «Gjyqi i lartë i shtetit për ndjekjen penale të ministrave e deputetëve», të cilin Ahmet Zogu e përdori për të kërcënuar kundërshtarët në Këshillin Kombëtar. Aparati i xhandarmërisë dhe ai i policisë u vunë në veprim për të mënjeluar kundërshtarët politikë të klikës zogiste. Duke u mbështetur në një ligj tjetër që miratoi Këshilli Kombëtar: «Mbi djegien e shtëpive dhe konfiskimin e pasurive të të pandehurve dhe të dënuarve që arratisen», A. Zogu i dha një rëndësi të veçantë çarmatimit të popullsisë. Por çarmatimi nuk u bë në gjithë vendin. Ai përfshiu ato vise dhe ato shtresa të popullsisë që mund të paraqisnin pengesë në rrugën e përfundimit të pushtetit të A. Zogut. Çarmatimi u shoqërua me masa shumë të egra e terroriste mbi fshatarësinë. Përveç kësaj, politika fiskale e qeverisë, e cila urdhëroi të mblidheshin me forcë edhe detyrimet e prapambetura, e keqësoi edhe më shumë gjendjen e masave, veçanërisht të fshatarësisë dhe shtoi mjerimin e saj.

Si pasojë, lëvizja kundër qeverisë së Xh. Ypit, mori përpjesëtime të gjera. Përballë kundërshtarit të përbashkët,

klikës zogiste, me këtë lëvizje u bashkuan elementë që përfaqësonin rryma të ndryshme politike, të cilat nuk kishin interesa e qëllime të njëjta. Një rrymë e fortë e kësaj lëvizjeje ishte ajo e përfaqësuar nga rrethet demokratike. Ato kërkonin thirrjen, në bazë të vendimeve të Lushnjës, të Asamblesë Kushtetuese që do të miratonte ligjin themelor të plotë të shtetit shqiptar. Me anën e zgjedhjeve për në Asamble ato shpresonin ta përmbysnin pushtetin e klikës zogiste dhe t'i hapnin vendit rrugën e zhvillimit demokratik. Kjo kërkesë kishte gjetur një truall të përshtatshëm në mjaft krahina, sidomos pasi kishte rënë tensioni në lidhje me kufijtë e vendit, të cilat ishin njohur nga Konferenca e Ambasadorëve. Me këtë rrymë u bashkuan edhe kosovarë si Bajram Curri, Hasan Prishtina, të cilët u bënë një mbështetje për lëvizjen demokratike. Këta, përveç të tjerave, e kundërshtuan çarmatimin që donte të bënte ministri i Brendshëm edhe në popullsinë e viseve kufitare me Jugosllavinë e që do t'i hiqte asaj nga duart mjetet për t'u bërë ballë provokacioneve të vazhdueshme jugosllave. Për më tepër, Bajram Curri me shokë morën masa për grumbullimin e forcave të armatosura antizogiste.

Në lëvizjen për përmbysjen e qeverisë së Xh. Ypit u përfshinë edhe elementë karrieristë, kundërshtarë politikë të A. Zogut, si Hamit Bej Toptani etj., që njiheshin si esatistë, dhe elementë që kishin pasuar verbërisht politikën antishqiptare të Italisë, si Mustafa Kruja. Ky bashkim forcash politike heterogjene e dëmtoi deri diku në sytë e opinionit publik lëvizjen demokratike antizogiste. Përveç kësaj, lëvizja nuk u shtri njëkohësisht në tërë vendin. Gjendja e qeverisë u vështirësua edhe më shumë me largimin nga Këshilli i Lartë i dy prej anëtarëve të tij, Omer Pashë Vrionit dhe Ndoc Pistulit dhe me largimin e Fan Nolit, të cilët nuk u pajtuan me vendimet e qeverisë.

Duke shpresuar në një fitore të lehtë, krerët e lëvizjes, pa u organizuar mirë, e filluan kryengritjen në ditët e para të marsit 1922, duke pasur në plan të sulmonin njëkohësisht Shkodrën, Tiranën dhe Elbasanin. Iniciatorët e kryengritjes ishin kryesisht persona që kishin forca dhe ndikim personal në tri prefektura: në atë të Kosovës (që përfshinte rrethet e sotme të Kukësit e Tropojës), të Dibrës dhe të Durrësit.

Bajram Curri, pasi grumbulloi forcat e veta në Pukë, iu drejtua me një letër parisë së qytetit të Shkodrës, me anën e së cilës e ftonte të bashkohej me të për thirrjen e Asamblesë Kushtetuese. Pjesa proqeveritare e parisë shkodrane, së cilës i ishte dorëzuar letra, iu përgjigj negativisht

B. Currit. Ky, pasi iu pre qysh në fillim rruga për në Tiranë, u tërhoq nga lëvizja. Forcat e drejtuara nga Halit Lleshi sulmuan Elbasanin, por u thyen nga trupat qeveritare pa arritur në qytet. Të vetmet fuqi që korrën disa suksese ishin ato të Dibrës, të udhëhequra nga Elez Isufi. Duke udhëtuar e manovruar me fshehtësi, ato mundën të kalonin pa u diktuar dhe pa u ndeshur me forcat qeveritare deri në afërsi të Tiranës. Pasi thyen një kompani xhandarësh në fshatin Valias, ato hynë në kryeqytet më 8 mars 1922. Këtu shtinë në dorë një pjesë të qytetit e filluan të zhvillonin luftime me forcat e garnizonit të Tiranës që komandohehin nga A. Zogu. Luftimet ishin të ashpra dhe me humbje nga të dy palët. Ndërkaq Këshilli i Lartë, pjesa më e madhe e qeverisë dhe e Këshillit Kombëtar u larguan në Elbasan. Në këtë kohë nga Shijaku u drejtua për në kryeqytet me forcat e tij edhe Hamit Bej Toptani. Në çastin më kritik për trupat qeveritare ndërhyri ministri anglez në Shqipëri H. Aires, i cili e bindi E. Isufin të tërhiqej. Airesi e shikonte fitoren e kësaj lëvizjeje si forcim të ndikimit të Romës në dëm të atij anglez për shkak të orientimit proitalian të një pjese të udhëheqësve të saj. Diplomati i Londrës donte të siguronte sa më parë për shoqëritë angleze koncesionet siç ishte, në radhë të parë, ai për shfrytëzimin e vajgurit. Tërheqja e E. Isufit u dha mundësi trupave qeveritare të shpartallonin me lehtësi H. Toptanin. Lëvizja dështoi kështu plotësisht. Një pjesë e krerëve të saj u larguan jashtë shtetit, ndërsa B. Curri e H. Prishtina mbetën të arratisur në malësitë e prefekturës së Kosovës.

Pas fitores së marsit qeveria u hakmor ashpër kundër pjesëmarrësve në kryengritje. Ajo dënoi me vdekje në mungesë pjesën më të madhe të udhëheqësve të lëvizjes, burgosi 300 veta dhe vrau rreth 70 të tjerë. U plaçkitën e u dogjën qindra shtëpi fshatarësh. Gjatë verës fshatarët e zonës kryengritëse të Shqipërisë së Mesme u dënuan pa dallim me punë të detyrueshme angari për dy muaj në ndërtimin e rrugëve. U pushuan nga puna një numër i madh oficerësh, midis tyre edhe B. Curri, të cilin qeveria e gjurmonte për ta vvarë.

Fitorja e marsit i dha mundësi A. Zogut dhe përkrahësve të tij t'i forconin edhe më shumë pozitat. Ata bënë një spastrim të aparatit administrativ në qendër e në bazë, nga kundërshtarët e tyre politikë. Përveç kësaj, A. Zogu e kufizoi me ligj lirinë e shtypit demokratik që kishte filluar të demaskonte veprimtarinë e qeverisë.

Por këto veprime e rritën pakënaqësinë popullore.

Konflikti midis bllokut zogist dhe kundërshtarëve të tij erdhi duke u acaruar gjithnjë e më shumë. Opinionin publik nuk e qetësoi as deklarata që bëri qeveria më 3 maj 1922, me anën e së cilës premtonte se po merrte masat për mbledhjen e Asamblesë Kushtetuese.

Konflikti u shfaq hapur sidomos gjatë zgjedhjeve bashkiake që u bënë në prill-maj 1922. Nga grupi «popullor» u largua një pjesë tjetër deputetësh, të cilët u bashkuan me opozitën demokratike. Kjo opozitë, e forcuar me anëtarë të rinj, doli hapur kundër qeverisë në shtator 1922, kur u mbledh Këshilli Kombëtar.

Për t'i bërë ballë rritjes së lëvizjes demokratike, grupi «popullor» proqeveritar, bëri ndryshime në organet e larta shtetërore, në mënyrë që t'i jepte A. Zogut, «dorës së fortë» të grupit, poste më të rëndësishme. Në Këshillin e Lartë, në vendin e dy anëtarëve dorëheqës u zgjodhën Xhafer Ypi dhe Gjon Çoba. Ahmet Zogu u bë kryeministër dhe formoi qeverinë e re me të njëjtët anëtarë të qeverisë së mëparshme, duke ruajtur për vete edhe postin e ministrit të Brendshëm. Programi i qeverisë i paraqitur po atë ditë, më 2 dhjetor, përpara Këshillit Kombëtar ishte një program demagogjik që premtonte se do të ndiqej një politikë «oksidentale», se do të respektoheshin liritë e garantuara etj.

A. Zogu deklaroi midis të tjerash se pasi të kishte në dorë vendimin e Këshillit Kombëtar, mund të bënte zgjedhjet për Asamblenë Kushtetuese në mbarim të afatit të sesionit parlamentar, domethënë, në vjeshtën e vitit 1923.

Por as dhuna dhe as demagogjia nuk mundën ta ulnin qëndresën kundër klikës zogiste. Në janar të vitit 1923, B. Curri, H. Prishtina, Hysni Curri etj. organizuan një sulm të ri të armatosur kundër forcave qeveritare në prefekturën e Kosovës. Ata gumbulluan disa qindra malësorë, midis të cilëve edhe mjaft refugjatë që kishin ardhur nga Kosova për shkak të ndjekjeve që kishin filluar kundër tyre autoritetet e Beogradit. Në ditët e para të janarit kryengritësit zunë Tropojën dhe rrethuan Krumën. Më 14 janar qeveria e Zogut organizoi kundër tyre një operacion ushtarak.

Kryengritja shqetësoi edhe autoritetet jugosllave, të cilët kishin frikë se mos ndikonte në ngritjen e lëvizjes çlirimtare të popullsisë së Kosovës. Për këtë arsye u vendos bashkëpunimi midis forcave qeveritare shqiptare dhe atyre jugosllave për likuidimin e lëvizjes.

Forcat kryengritëse, pas luftimesh të dëshpëruara, në të cilat morën pjesë edhe gratë, u detyruan të tërhiqeshin

e të shpërndareshin. Kjo lëvizje u shtyp, sepse ishte e izoluar dhe e pa organizuar mirë.

Dhuna që ishte veçoria themelore e politikës zogiste dhe që ushtrohej me mjete legale dhe ilegale, u demaskua pa mëshirë nga opozita demokratike e Këshillit Kombëtar, e cila po bëhej gjithnjë më aktive. Kur kryeministri dha, më 17 mars 1923, përpara deputetëve shpjegime mbi gjendjen politike të brendshme dhe të jashtme, F. Noli e karakterizoi politikën e qeverisë me fjalët: «Shtypja e kundërshtarëve heterodoksë dhe heretikë, eliminatë (mënjanim-Red.) sistematike e elementëve të mirë me dinjitet që s'duan të bëhen besnikë të disiplinuar të fesë politike të guvernës, favoritizëm dhe akraballëk që kalb çdo degë të administratës, gjumë dhe shkujdesje e ëmbël për çdo gjë konstruktive, forcë pa skrupull për vazhdimin në fuqi».

Sulmet e vazhdueshme të opozitës kundër qeverisë dhe rivalitetet që kishin shpërthyer brenda grupit «popullor», po e dobësonin gjithnjë e më shumë bazën mbi të cilën mbështetej klika zogiste. Si pasojë, grupi «popullor» filloi të shturej.

Statuti i zgjeruar i Lushnjës

Një nga çështjet themelore me të cilat u mor Këshilli Kombëtar gjatë vjeshtës së vitit 1922, ishte zgjerimi i «Bazave të Kanunores së Këshillit të Naltë» ose, siç u quajt atëherë, i Statutit të Lushnjës.

Konsolidimi i shtetit shqiptar dhe zgjerimi i veprimtarisë shtetërore prej Kongresit të Lushnjës e këtej, nga njëra anë, dhe rreziku që filloi pastaj të paraqiste forcimi i pozitave të A. Zogut, nga ana tjetër, e kishin bërë shumë të nevojshëm rishikimin e kanunores e zgjerimin e saj me qëllim që të përcaktoheshin më qartë në radhë të parë kompetencat e organeve të larta shtetërore. Qysh më 1 gusht 1921 Këshilli Kombëtar kishte formuar një komision të posaçëm për zgjerimin e Statutit të Lushnjës. Projekti, i cili i ish paraqitur Këshillit Kombëtar dhe ish miratuar prej tij më 8 dhjetor 1922, nuk i bënte kanunores ndryshime parimore, meqenëse të tilla ndryshime mund t'i bënte vetëm Asambleja Kushtetuese.

Statuti i Lushnjës u zgjerua në 129 nene, të ndara në 4 kapituj, nga të cilët më të rëndësishmit ishin i pari dhe i treti,

Në kapitullin e parë jepeshin parimet kryesore mbi

regjimin dhe mbi organet kryesore që ushtronin pushtetin legjislativ, përmbarues (ekzekutiv) dhe gjyqësor. Statuti sanksiononte regjimin monarkik. Por çështja se kush do të ishte mbret i Shqipërisë, mbeti akoma e pazgjidhur, për arsye, në radhë të parë, të mosmarrëveshjeve me karakter politik e klasor që ekzistonin në zgjedhjen e personit të përshtatshëm. Prandaj ushtrimi i kompetencave të mbretit, përkohësisht dhe në masë të kufizuar, iu la një regjence ose sikurse quhej në statut, Këshillit të Lartë, siç ishte vendosur në Lushnje, i cili duhej të vepronte kolektivisht. Ky organ përbëhej përsëri nga katër anëtarë që zgjidheshin nga Këshilli Kombëtar për 3 vjet. Prania e Këshillit të Lartë, që përfaqësonte Kryetarin e shtetit në formë kolektive, përkrahej nga forcat demokratike të cilat shikonin në të një pengesë për vendosjen e një diktature të reaksionit me A. Zogun në krye. Këshilli i Lartë kishte në dorë komandën e përgjithshme të forcave të armatosura, caktonte kryeministrin dhe emëronte ministrat e veçantë, të cilët pastaj i paraqiteshin Këshillit Kombëtar për të marrë votëbesimin, emëronte nëpunësit e lartë të shtetit, shpallte luftë me lejen e Këshillit Kombëtar, shpallte ligjet e votuara prej këtij Këshilli etj.

Pushteti legjislativ ushtrohej nga Këshilli Kombëtar, i cili përbëhej nga një dhomë e vetme. Deputetët zgjidheshin me votime indirekte, në të cilat kishin të drejtë të merrnin pjesë përsëri vetëm meshkujt, që kishin mbushur moshën 18 vjeç dhe jo 20, sikundër parashikohej në ligjin e mëparshëm. Gjithashtu mosha e shtetasit shqiptar që mund të zgjidhej deputet ulej nga 30 në 25 vjeç.

Statuti i njihte Këshillit Kombëtar kompetenca të shumta e të rëndësishme, ushtrimi praktik i të cilave i jepte atij tiparet e një parlamenti demokratik borgjez. Midis kompetencave më të rëndësishme të tij ishin: e drejta për të nxjerrë ligjet, për të zgjedhur Këshillin e Lartë, për të ushtruar kontroll mbi veprimtarinë e qeverisë dhe për t'i dhënë asaj votëbesimin, e drejta për të shpallur luftë dhe për të ratifikuar të gjitha traktet dhe marrëveshjet ndërkombëtare. Ndarja e shtetit nga feja, që parashi-kohej në Statutin e zgjeruar të Lushnjës, ishte një akt tjetër pozitiv i tij.

Pushteti gjyqësor ushtrohej nga gjyqtarë të emëruar nga Këshilli i Lartë, në bazë të propozimit të bërë nga një komision i posaçëm.

Si organe të tjera të larta të shtetit statuti parashi-konte kabinetin e ministrave, i cili vinte drejtpërdrejt në zbatim politikën e brendshme dhe të jashtme të shtetit,

dhe këshillin kontrollues të financave si organ ndihmës të Këshillit Kombëtar në fushën financiare.

Kapitulli i tretë i statutit u kushtohej të drejtave themelore të shtetasve. Në këtë drejtim rëndësia e statutit qëndron në faktin se ky ishte i pari që trajtonte të drejtat dhe liritë themelore të shtetasve. Megjithatë, si statut i një shteti ku ekzistonte shtypja dhe shfrytëzimi, ai vetëm sa i shpallte këto të drejta.

Lufta që bëri në Këshillin Kombëtar opozita demokratike, në të cilën bënë pjesë elementët më të kulturuar të vendit si F. Noli, S. Vinjau, L. Gurakuqi, etj., luajti një rol të madh në miratimin e statutit. Qeveria dhe grupi «popullor», që e përkrahte atë, nuk guxuan të dilnin hapur përpara opinionit publik të vendit si kundërshtarë të normave demokratike të statutit. Si pasojë, me pranimin e statutit u bë një hap i rëndësishëm përpara në rrugën e demokratizimit të jetës shtetërore të vendit.

Koncesionet e huaja. Lufta për vajgurin shqiptar

Një problem tjetër që ndikoi në acarimin e kontradiktave politike dhe klasore ishte edhe ai i dhënies së koncesioneve shoqërive të huaja. Pasuritë e tokës dhe të mëntokës shqiptare kishin tërhequr vëmendjen e shteteve dhe shoqërive kapitaliste të vendeve të ndryshme, të cilat kishin filluar të ndërhynin pranë qeverisë shqiptare për të siguruar koncesione. Hyrja e kapitaleve të huaja në Shqipëri përkrahej si nga çifligarët, ashtu edhe nga borgjezia. Çifligarët, si pronarë të mëdhenj tokash e pyjesh, shpresonin të pasuroheshin më lehtë dhe më me pak telashe me anën e dhënies të këtyre tokave në koncesion. Përveç kësaj, çifligarët si klasë u treguan të gatshëm të vepronin në këtë drejtim, sepse duke u lidhur me borgjezinë ndërkombëtare, mendonin të siguronin përkrahjen e saj për ruajtjen e pozitave të tyre, të rrezikuara nga lëvizja demokratike. Borgjezia, nga ana e saj, si borgjezi kryesisht tregtare e kamatare, e dobët, me kapitale të kufizuara, pa përvojë dhe e paaftë për të ndërmarrë aksione të kësaj natyre, dhënien e koncesioneve të huaja e shikonte si mjet për zhvillimin ekonomik të vendit, për zgjerimin e tregut me rritjen e aftësive blerëse të popullsisë nga të cilat ajo mendonte të nxirrte përfitime sa më të mëdha për veten e saj. Prandaj, Këshilli Kombëtar kishte kërkuar

disa herë që qeveria të përfundonte sa më parë marrëveshje me shoqëri të huaja. Por çifligarët dhe borgjezia shqiptare kishin qëndrime të ndryshme lidhur me shoqëritë, të cilave do t'u jepeshin koncesionet, qëndrime që përcaktoheshin nga ndikimet e fuqive të huaja dhe orientimet politike ndaj tyre. Kështu, njëra palë përkrahte dhënien e koncesioneve kapitalit anglez, tjetra atij italian e kështu me radhë. Megjithatë, qarqet demokratike e përparimtare të borgjezisë shqiptare përpiqeshin që koncesionet e huaja të mos cenonin interesat jetësore të vendit duke kundërshtuar kushtet e rënda që përfshiheshin në kontratat e tyre.

Një mendim kritik më radikal ndaj koncesioneve të huaja shfaqti demokrati revolucionar Avni Rustemi, i cili nuk e shkëpuste luftën politike që kishte bërë populli shqiptar për të fituar pavarësinë, nga lufta ekonomike që duhej të bënte ai për ta ruajtur këtë pavarësi.

Si rezultat i këtyre mosmarrëveshjeve të brendshme dhe sidomos i ndikimit të qarqeve demokratike e përparimtare të shoqërisë shqiptare, koncesionet që iu dhanë të huajve deri në vitin 1924 dhe që u miratuan nga Këshilli Kombëtar ishin të kufizuara. Në këtë drejtim ndikoi edhe lufta diplomatike midis vetë qeverive të fuqive të huaja të interesuara për marrjen e koncesioneve.

Në shkurt 1923 qeveria shqiptare përfundoi një marrëveshje me grupin italian «Adriatico», të cilit i dha koncesion për 25 vjet çifligjet e shtetit prej Shkumbinit deri në Vjosë. Kjo marrëveshje u pasua me koncesionin e 100 hektarëve tokë të çifligut «Rreth» që iu dha shoqërisë zviceriane «Franz Bigler», me koncesionin e çifligut «Stani i Ri» amerikanit T. Erikson, të pyllit të Ishëm-Matit shoqërisë gjermane «Inag» etj. Por koncesioni më i rëndësishëm, që pati rrjedhime në jetën politike të vendit dhe për të cilin luftuan shoqëri të ndryshme kapitaliste, ishte ai i vajgurit.

Qysh në mars 1921 qeveria e Ilias Vrionit nën prisionin e qeverisë së Londrës, e cila i lidhi përpjekjet diplomatike për pranimin e Shqipërisë në Lidhjen e Kombeve me dhënien e koncesionit të vajgurit, kishte nënshkruar me shoqërinë vajgurore Anglo-Persiane një marrëveshje paraprake. Interesimi anglez për vajgurin dhe për qetësimin e gjendjes politike në Shqipëri i kishin dhënë të kuptonte klikës zogiste se orientimi drejt Anglisë do t'i shërbente përforcimit të pozitave të saj. Përveç kësaj, mbi A. Zogun ushtronte një ndikim të madh, sidomos pas

ngjarjeve të marsit 1922, ministri anglez H. Aires. Prandaj qeveria e A. Zogut zgjodhi si këshilltar për degën më të rëndësishme të administratës, për Ministrinë e Brendshme, kolonelin anglez U. Sterling, ish-gubernatorin britanik të Jafës në Palestinë.

Agjentët anglezë në Shqipëri filluan të ndërhyjnë hapur pranë organeve shtetërore për të siguruar sa më parë për Shoqërinë Anglo-Persiane koncesionin e premtuar të vajgurit. Mirëpo për burimet vajgurore të Shqipërisë kishin filluar të interesoheshin edhe shoqëritë vajgurore italiane, amerikane, gjermane dhe franceze. I ndodhur përpara ofertave të ndryshme, ministri i Punëve Botore, Spiro G. Koleka, që shprehte qëndrimin e opozitës, nuk ishte treguar i gatshëm të pranonte kushtet e Shoqërisë Anglo-Persiane, dhe, si pasojë, po e vononte përfundimin e marrëveshjes me të. Për këtë arsye klika zogiste vendosi ta largonte atë nga qeveria, duke provokuar në prill një interpelancë parlamentare, si pasojë e së cilës atij nuk iu dha votëbesimi. Vendin e S.G. Kolekës e zuri Sejfi Villamasi, përkrahës i vendosur i orientimit anglez.

Orvatjet e Shoqërisë Anglo-Persiane për të shtënë në dorë vajgurin shqiptar, u kundërshtuan në mënyrë të veçantë nga Shoqëria amerikane Standart-Oil, e cila i propozonte qeverisë shqiptare edhe ngritjen e një rafinerie. Lufta midis këtyre dy shoqërive u acarua kur projektmarrëveshja e përfunduar midis qeverisë dhe Shoqërisë Anglo-Persiane iu paraqit më 23 shtator 1923 për miratim Këshillit Kombëtar.

Për shoqërinë angleze ishte shumica parlamentare që përkrahte qeverinë, ndërsa për atë amerikanen, opozita.

Projekti qeveritar, i cili me lëshimet që bënte cenonte interesat e shtetit shqiptar, shkaktoi diskutime të zjarrta në Këshillin Kombëtar. Duke mos qenë në një mendje me politikën qeveritare, nga grupi «popullor» i deputetëve u larguan kryetari Bedri Pejani dhe gjashtë deputetë të tjerë. Nën presionin e opozitës dhe nga frika e opinionit publik edhe shumica parlamentare u detyrua t'i bënte projektit ndryshime të rëndësishme në dobi të shtetit shqiptar. Por Këshilli Kombëtar nuk arriti, megjithatë, të përfundonte shqyrtimin e projektit. Miratimi i tij iu la Asamblesë Kushtetuese që do të zgjidhej në fund të vitit.

2) ORGANIZATAT DEMOKRATIKE DHE VEPRIMTARIA E TYRE

Lëvizja për një arsim kombëtar e demokratik Lëvizja e rretheve të përparuara bor- gjeze për demokratizimin e jetës së vendit dhe për përparimin ekonomik, shoqëror e kulturor po zgjerohej gjithnjë e më shumë dhe po përfshinte masat e gjera të qytetit dhe të fshatit.

Një nga problemet themelore të zhvillimit kulturor ishte ai i arsimit. Deri më 1920 në shkollat shqiptare ek- zistonin sisteme të ndryshme arsimore të futura nga push- tuesit e ndryshëm qysh nga Lufta e Parë Botërore me qëllime të caktuara dhe sipas programeve shkollore të vendeve të tyre. Arsimitarët patriotë iu përveshën kështu punës për organizimin e arsimit mbi baza kombëtare. Në gusht 1920 Ministria e Arsimit organizoi në Lushnjë një kongres të arsimtarëve, i cili mori vendim të njësohej shko- lla, duke përdorur një program në të gjitha shkollat qytetëse, në mënyrë që edhe shkollat private t'i zhvillonin dety- rimisht mësimet në bazë të programeve shtetërore, të për- dorej një gjuhë letrare e përbashkët në tekstet shkollore dhe të fillonte botimi i një të përkohshmeje pedagogjike. Kongresi vendosi, gjithashtu, që në çdo prefekturë të kishte një numër të mjaftueshëm mësuesish, të cilët do të kishin për detyrë të jepnin mësim në disa fshatra. Një qendër e rëndësishme për zbatimin e këtyre vendimeve u bë shkolla normale e Elbasanit, e drejtuar nga Aleksandër Xhuvani.

Ky ishte hapi i parë që bënin elementët demokratë dhe veçanërisht arsimtarët përparimtarë për krijimin e shkollës kombëtare. Në vitet e mëpastajme ata e vazhduan luftën për demokratizimin e arsimit, për ta shkëputur shkollën nga kisha dhe për zhvillimin e një shkolle laike në Shqipëri. Mësimi i fesë në shkollat shtetërore i mbante këto të lidhura me dogmën fetare dhe i ndante nxënësit sipas besimeve duke e shndërruar shkollën nga një vatër bashkimi në një fole përçarjeje dhe antagonizmi fetar. Këto detyra i shtroi Kongresi i ri i arsimtarëve që u mblodh në korrik 1922, dhe i zgjidhi ato në përgjithësi drejt. Lufta për një shkollë laike e demokratike, në të cilën u dalluan shumë arsimtarë, midis të cilëve Sali Çeka, kishte ndeshur e vazhdonte të ndeshte në kundërshtimin e elementëve reaksionarë, sidomos të klerit të besimeve të ndryshme, veçanërisht atij katolik. Ky i fundit kër-

konte një «autonomi edukative» të të rinjve jashtë kontrollit të shtetit. Reaksioni i trembej zhvillimit të shkollës laike dhe mësimit mbi baza shkencore, që luftonte dogmat obskurantiste mesjetare mbi botën, natyrën e shoqërinë.

Lufta për përhapjen e arsimit kombëtar u mbështet nga masat e gjera popullore. Dashuria e këtyre për arsim u shpreh me një forcë të veçantë atëherë kur qeveritë reaksionare të Xh. Ypit dhe A. Zogut e pakësuan rrjetin e shkollave duke e përligjur këtë me mungesën e fondeve buxhetore. Popullsia fshatare, nga anë të ndryshme të vendit protestoi kundër masave qeveritare dhe u tregua e gatshme t'i mbante shkollat me shpenzimet e veta.

Krijimi i federatës «Atdheu» dhe shoqërisë «Bashkimi»

Vendimet e kongreseve të arsimitarëve u përkrahën nga shoqëritë e ndryshme demokratike të vendit, të cilat dhanë një kontribut të vlefshëm edhe për zhvillimin e arsimit kombëtar e demokratik të popullit.

Këto organizata deri në fund të vitit 1920 kishin në përgjithësi karakter lokal dhe vepronin vetëm brenda qytetit ose rrethit të tyre. Për të bashkërenduar veprimtarinë dhe për të njëzuar programin, duhej bashkimi i të gjitha organizatave lokale dhe krijimi i një organizate demokratike kombëtare të përgjithshme. Nismën në këtë drejtim e mori përfaqësesi i rinisë revolucionare shqiptare, Avni Rustemi. Pasi qëndroi gjashtë muaj në burgun e Parisit për vrasjen e E. Toptanit, A. Rustemi u lirua nën presionin e opinionit publik përparimtar evropian dhe të kënkësave të shumta që iu drejtuan nga të gjitha anët e Shqipërisë organeve gjyqësore franceze. Ai u kthye në atdhe i

Avni Rustemi

pritur me përzemërsi nga populli shqiptar dhe filloi veprimtarinë e tij të gjerë politike për t'i siguruar vendit një zhvillim demokratik.

Avniu dhe shokët e tij si Halim Xheloja etj. bënë një punë të madhe përgatitore në fillim të vitit 1921 për bashkimin e të gjitha shoqërive demokratike të vendit. Kështu u arrit të organizohej në Vlorë një kongres (25 prill-3 maj 1921), ku u përfaqësuan mbi 20 shoqëri nga gjithë vendi. Kongresi i Vlorës vendosi shkrirjen e të gjitha shoqërive në një federatë me emrin «Atdheu» e cila nxori edhe organin e saj periodik me të njëjtin emër.

Me anën e arsimit, të fjalës e të shtypit Federata «Atdheu» do të luftonte për t'i siguruar vendit përparimin ekonomik e shoqëror dhe pavarësinë ekonomike, do të përkrahte me të gjitha mënyrat iniciativën private dhe formimin e shoqërive kooperativiste, tregtare, industriale, do të kujdesej për të përmirësuar gjendjen e mjerueshme të bujkut me themelimin e një banke bujqësore etj.

Anëtarë të Federatës «Atdheu»

Ky ishte programi i organizatës, që u shpall zyrtarisht. Ai shprehte kërkesat demokratike borgjeze të shoqërisë shqiptare. Por udhëheqësit revolucionarë të Federatës «Atdheu» kishin edhe programin e tyre politik e jo zyrtar. A. Rustemi, përveç veprimtarisë legale, parashi-

konte të zhvillonte veprimtari të fshehtë politike kundër reaksionit çifligar duke përdorur, kur të ishte nevoja, edhe forcën për të përmbysur rendin në fuqi. Prandaj Federata «Atdheu» filloi menjëherë të ndërhynte energjikisht në jetën politike të vendit dhe të luante një rol të rëndësishëm në lëvizjen demokratike, ndonëse formalisht, për t'iu shmangur ndjekjeve policore, kishte deklaruar se e ndalonte përdorimin e fuqisë dhe të emrit të saj për veprime politike.

Me nismën e A. Rustemit u krijuan edhe organizatat profesionale të mësuesve. Përpyekje në këtë drejtim kishin bërë mësuesit e Tiranës qysh më 1919, por ato kishin gjetur kundërshtimin e vendosur të qeverisë së Durrësit. Më 25 korrik 1921 në Gjirokastrë u formua organizata me emrin «Lidhja e Mësuesve». Ajo i vuri vetes si detyrë të luftonte për përmirësimin e kushteve ekonomike të arsimtarëve. Lidhja u drejtoi një thirrje gjithë mësuesve që të krijonin organizatat e tyre. Brenda një kohe të shkurtër «Lidhje të Mësuesve» u krijuan në qendrat më të rëndësishme të vendit. A. Rustemi ftonte arsimtarët e organizuar që të formonin batalionin e agjitacionit, për të ndihmuar zhvillimin e popullsisë së prapambetur të malësive.

Në këtë periudhë një hov të veçantë mori edhe lëvizja e grave shqiptare. Ato formuan organizatat e tyre në Tiranë, Korçë, Shkodër, Vlorë etj. Këto organizata kishin si qëllim të luftonin për çlirimin e gruas dhe aktivizimin e saj në jetën shoqërore të vendit.

Një rol të rëndësishëm në përhapjen e ideve demokratike luajti shtypi përparimtar. Ai u rrit në mënyrë të veçantë gjatë vitit 1923, kur brenda e jashtë vendit botoheshin mbi 30 gazeta e revista. Pjesa dërrmuese e tyre luftonte për vendosjen e rendit demokratik në Shqipëri.

Rritja e lëvizjes demokratike e bëri qeverinë reaksionare të Xh. Ypit të merrte një varg masash kundër saj. Në prill 1922 ajo e kufizoi me ligj lirinë e shtypit, arrestoi, në mbështetje të këtij ligji, drejtuesit e disa gazetave si të «Shqiptarit të Amerikës» të «Urës së Shkumbinit» dhe ndaloi gazetën «Dielli» të hynte në Shqipëri. Me urdhër të Xh. Ypit dhe A. Zogut nëpunësit u ndaluan të merrnin pjesë në radhët e Federatës «Atdheu». Më vonë, në qershor të vitit 1922, ministri i Brendshëm A. Zogu i mbylli me rrugë policore shumë degë të Federatës dhe e bëri praktikisht të pamundshme qënien e saj.

Pas mbylljes së Federatës «Atdheu», udhëheqësit e lëvizjes demokratike filluan menjëherë punën për krijimin e një organizate të re kombëtare. Përsëri me nismën e

A. Rustemit e të bashkëpunëtorëve të tij, në 13 tetor 1922 u themelua organizata «Bashkimi» me qendër në Tiranë, e cila e vazhdoi rrugën e Federatës «Atdheu» dhe e shtriu veprimtarinë gradualisht në të gjithë vendin.

Statuti i organizatës, që ishte edhe programi i saj, nuk kishte ndonjë ndryshim nga ai i Federatës «Atdheu». «Bashkimi» zhvilloi një veprimtari të gjerë e të gjithanshme politike për mobilizimin e masave popullore në luftën për vendosjen e demokracisë. «Lëvizja demokratike kundër bejlerëve dhe qeverisë në Shqipëri — ka thënë shoku Enver Hoxha — mori një hov më të madh, pasi u krijua më 1922, me iniciativën e patriotit të njohur revolucionar Avni Rustemi, organizata demokratike «Bashkimi», e cila grumbulloi në gjirin e saj të gjithë patriotët demokratë, punëtorë, fshatarë, rininë patriotike, inteligjencien përparimtare borgjeze».¹

4. RITJA E LËVIZJES DEMOKRATIKE

Lëvizja për Asamblenë Kushtetuese dhe zgjedhjet e dhjetorit 1923.

Lëvizja për thirrjen e Asamblesë Kushtetuese, si organ që do të caktonte formën e regjimit politik dhe statutin themeltar të shtetit shqiptar, sa vinte e rritej dhe më 1923 u shndërrua në një lëvizje me karakter popullor. Në krye të saj u vu krahu më demokratik i borgjezisë kombëtare me përfaqësuesit e saj F. Nolin, L. Gurakuqin etj. Mbështetjet kryesore e lëvizjes ishte fshatarësia, shprehësit e interesave të së cilës e shikonin Asamblenë Kushtetuese si organin që do të çonte në zgjidhjen e detyrave ekonomike e shoqërore të kohës. Prandaj kjo lëvizje qysh në fillim ndeshi në rezistencën e reaksionit, të përfaqësuar nga qeveria e A. Zogut, e cila, e gjendur përballë lëvizjes popullore, e kishte përfshirë çështjen e thirrjes së asamblesë në programin e saj, por vetëm formalisht, si mjet propagande dhe për aq kohë sa nuk përbënte ndonjë rrezik serioz për të.

A. Zogu, megjithëse fliste për «oksidantizimin» e shtetit shqiptar, në fakt ishte kundër përparimit, kundër

1) Enver Hoxha. *Vepra*, vëll. 15, f. 45-46.

shndërrimeve demokratike borgjeze. Krijimi i një rendi demokratik binte në kundërshtim si me prirjet e tij diktatoriale ashtu edhe me interesat ekonomike e politike të çifligarëve. Me qëllim që të forconte edhe më shumë pozitën e veta e të rretheve reaksionare që përfaqësonte dhe për t'i bërë ballë lëvizjes demokratike në rritje, A. Zogu organizoi në aparatën administrativë sistemin e konkurseve për të qenë nëpunës «i zoti, aktiv e apolitik». Me mënyra të tilla shumë nëpunës me prirje përparimtare, civilë e ushtarakë, ose u flakën jashtë organikave ose u shpërndanë në krahina të largëta. Përveç kësaj, qeveria kufizoi lirinë e shtypit, ndaloi veprimtarinë e disa organizatave përparimtare dhe e zvariti qëllimisht hartimin e ligjit të zgjedhjeve.

Në muajin gusht 1923, Këshilli i Lartë thirri në një mbledhje të jashtëzakonshme Këshillin Kombëtar ku do të shqyrtohej dhe miratohej, përveç të tjerave, edhe projektligji i zgjedhjeve për Asamblenë Kushtetuese, i paraqitur më në fund nga qeveria. Projekti qeveritar kishte përsëri karakter antidemokratik; ai parashikonte që votimi të ishte indirekt, të bëhej me skeda ose pusulla, që për çdo 500 frymë të dilte një zgjedhës i dytë dhe për çdo 10 mijë frymë një deputet. Në zgjedhje do të merrnin pjesë vetëm meshkujt që kishin mbushur moshën 20 vjeç, por jo gratë, as forcat e armatosura etj.

Për shqyrtimin paraprak të projektit, Këshilli Kombëtar ngarkoi komisionin përkatës ku përfaqësohej në shkallë të gjerë opozita demokratike. Pas një muaji debatesh komisioni ia arriti që projektin qeveritar t'i bëheshin disa ndryshime dhe shtesa të rëndësishme, në dy drejtime kryesore, në radhë të parë në drejtim të rritjes së numrit të përfaqësuesve. Për këtë komisioni kërkonte që zgjedhësi i dytë të dilte nga çdo 100 frymë dhe deputeti nga çdo 8 mijë frymë, që në zgjedhjet të merrnin pjesë edhe gratë që dinin shkrim e këndim. Drejtimi tjetër ishte ruajtja e lirisë dhe e fshehtësisë së zgjedhjeve. Duke marrë parasysh se shumica e popullsisë ishte analfabete, parashikohej që votimi të bëhej me sistemin e saçmave, që këshillat administrative të përjashtoheshin nga komisionet e zgjedhjeve, dhe që ditën e zgjedhjeve nëpunësit civilë të mos ndodheshin në qendrat e votimit, ndërsa xhandarmëria dhe ushtria të qëndronin nëpër gazerma. Me këto ndryshime Këshillit Kombëtar i paraqitej në fakt një projektligj i ri, i cili, ndonëse pranonte votimin indirekt, ishte një hap përpara në krahasim me projektin qeveritar.

Por si bazë për shqyrtim në Këshillin Kombëtar, shërbeu projekti qeveritar rreth të cilit u zhvilluan debate të ashpra. Lufta për një ligj demokratik të zgjedhjeve i kaloi muret e parlamentit dhe u shtri në gjithë vendin. Nga mbledhjet popullore që u bënë në krahina të ndryshme, iu dërguan Këshillit Kombëtar telegrame, me anën e të cilave përkrahej në përgjithësi projekti i opozitës. Përveç të tjerave, kërkohej votimi i fshehtë e direkt, amnisti e përgjithshme për faje politike, rrëzimi i qeverisë së A. Zogut dhe zëvendësimi i saj me një qeveri «të paanshme» për periudhën e zgjedhjeve. Projekti i opozitës u përkrah gjerësisht edhe nga shtypi demokratik. Duke gëzuar mbështetjen e opinionit publik përparimtar të vendit, opozita parlamentare gjatë shqyrtimit të projektit qeveritar kërkoi votim të përgjithshëm dhe direkt. Ajo arriti t'u impononte kundërshtarëve disa ndryshime siç ishin ulja e moshës të zgjedhësve nga 20 në 18 vjeç, zgjedhja e zgjedhësit të dytë për çdo 250 banorë dhe e deputetit për çdo 8 mijë frymë.

Kur shumica qeveritare e deputetëve në seancën e 29 shtatorit 1923 të Këshillit Kombëtar nuk e pranoi sistemin e saçmave të propozuar nga komisioni, opozita u largua nga mbledhja në shenjë proteste. Në deklaratën që ajo bëri në seancën e pasdites thuhet: «Shkakun kryesor që na ban të jemi kundërshtarë të qeverisë së sotme është ky: se shohim që sistemi i saj në kundërshtim me sovranitetin e popullit, tue e nisun nga një oligarki qi ka indentifikuem shtetin me veten e vet, po transformohet ditë për ditë në një diktaturë personale».

Më 30 shtator shumica proqeveritare miratoi ligjin e zgjedhjeve dhe po atë ditë parlamenti u shpërnda. Me gjithë ndryshimet që iu bënë ligjit me kërkesën e opozitës demokratike, ai ruajti në përgjithësi karakterin e vet anti-demokratik. Forcat reaksionare të Këshillit Kombëtar i diktuan vendit një sistem zgjedhjesh që cënonte rëndë shprehjen e vullnetit të lirë të popullit.

Pas shpërndarjes së parlamentit filloi fushata e zgjedhjeve për organizimin e së cilës të dy palët kundërshtarë krijuan grupe politike elektorale. Grupet në opozitë me qeverinë ishin: «Shoqëria Xhoka» në Tiranë, «Partia Liberale» në Korçë e Përmet, «Grupi Demokrat» në Gjirokastrë, «Grupi Nacional» në Vlorë, «Grupi Nacional Demokrat» në Berat, grupi «As i Pashës as i Beut» në Elbasan etj. Asnjë nga këto grupe nuk pati karakterin dhe platformën e një partie, ndonëse disa prej tyre u vetëquajtën të tilla. «Na mungojnë krejt partitë politike, — vinte në dukje atë-

herë gazeta «Shqipëria e re» — të mbështetura në parime. Ato që e mbajnë emrin parti nuk janë veçse grupe deputetësh të lidhur midis tyre jo me parime por nga interesi». Përbërja e grupeve qe heterogjene dhe shtrirja e kufizuar. Në to bënin pjesë intelektualë të profesioneve të lira, pronarë punishtesh e tregtarë, por edhe bejlerë liberalë e klerikë. Në Shkodër edhe kleri katolik, u radhit me opozitën. Por me këtë anim, që ishte i rastit, kisha katolike nuk pushoi së qeni rezervë në shërbim të forcave reaksionare të brendshme dhe të jashtme. Larmia e grupeve politike pasqyronte dobësinë e borgjezisë kombëtare, e cila nuk arriti t'i shkrinte ato në një parti të vetme demokratike, për t'i bërë ballë më me sukses bllokut qeveritar.

Me përjashtim të grupeve «Demokrat» dhe «As i pashtës, as i beut», në programet e grupeve të tjera të opozitës nuk bëhej fjalë për zgjidhjen e çështjes agrare, si hapi më i rëndësishëm dhe i ngutshëm për demokratizimin e vendit. Kjo dëshmonte, nga njëra anë, për mungesën e një lëvizjeje revolucionare të gjerë e të organizuar të fshatarësisë kundër pronës çifligare mbi tokën dhe, nga ana tjetër, për kufizimet e theksuara klasore të vetë grupeve opozitare borgjeze.

Edhe rreth formës së regjimit opozita demokratike mbajti qëndrime të ndryshme që lëviznin nga monarkia në formën me regjencë, te republika. Megjithatë, programet e grupeve të opozitës patën edhe shumë pika takimi. Këto ishin zgjerimi dhe mbrojtja e lirive demokratike, pavarësia e gjykatave, garanci kushtetuese për përdorimin e mirë të të ardhurave shtetërore, zhvillimi i arsimit etj.

Nga grupet e reaksionit u aktivizua më shumë ai i A. Zogut, i cili mundi ta mbante përsëri vendin e kryeministrit. Si detyrë kryesore të ditës ai shpalli disiplinimin e njerëzve «të politikës» dhe krijimin e një partie të re (që do t'i zinte vendin ish-partisë «Popullore»), për organizimin e së cilës ai zhvilloi një aktivitet të dendur, por pa sukses. Vendin e një partie të tillë e zunë shumë grupe të çifligarëve dhe të borgjezisë reaksionare. Prania e këtyre grupeve tregonte se edhe reaksioni ishte i përçarë; në gjirin e tij shprehej rivaliteti politik që i kundërvihej A. Zogut në luftën për pushtet. Grupet e reaksionit nuk dolën me programe elektorale. Megjithatë, përfaqësuesit e tyre nuk munguan të bënin, nëpërmjet fjalimeve dhe deklarave në shtyp, premtime demagogjike. Si mjet kryesor ata përdorën autoritetin dhe forcën.

Kështu, nga fundi i nëntorit, A. Zogu u orvat ta pu-

shonte me nismën e vet komandantin e përgjithshëm të xhandarmërisë, Shefqet Korçën, tek i cili nuk kishte besim. Konflikti që lindi nga ky veprim u pasqyrua edhe në radhët e qeverisë. Shqetësimi i shkaktuar në kryeqytet nga kjo ngjarje e detyroi A. Zogun të tërhiqte vendimin dhe njëkohësisht të largohej përkohësisht nga posti i ministrit të Brendshëm. Kjo ishte goditja e parë e madhe për personin e A. Zogut, kurse për grupet e opozitës u krijua iluzioni se tani në zgjedhjet do të mbretëronte «drejtësia».

Anëtarët e qeverisë dhe grupet e ndryshme reacionare, me gjithë mosmarrëveshjet që kishin midis tyre, gjenin prapëseprapë një gjuhë të përbashkët kur ishte fjala për të luftuar lëvizjen demokratike. Për t'i vënë kufi kësaj lëvizjeje qeveria përdori edhe ndjekjet policore e terrorin e hapur kundër organizatave demokratike e luftëtarëve antifeydalë. Në Peqin u vra patrioti Adem Gjinishi dhe në Kavajë zgjedhësi i dytë Isuf Kazazi. Shumë të tjerë u rrahën dhe u burgosën. Paraja, falsifikimet dhe ndërhyrjet u përdorën gjerësisht. Sipas rastit votimet anuloheshin, bëheshin natën ose qendrat e votimit mbylleshin para orës së caktuar. Këto masa e rritën urrejtjen ndaj qeverisë dhe ngjallën një valë protestash. Në disa krahina u organizuan mitingje dhe nga disa të tjera iu dërguan qeverisë telegrame proteste. «Gjaku i I. Kazazit dhe i A. Gjinishit, — thuhej në një nga këto telegrame, — do të shkaktojnë dhe do të sjellin 1789-ën e Francës».

Në një atmosferë të tillë u zhvilluan zgjedhjet, të cilat morën fund më 27 dhjetor. Rezultati i zgjedhjeve nuk përfaqësonte vullnetin e zgjedhëvse. Nga 102 asamblistë rreth 1/3 u përkiste grupeve të opozitës, kurse të tjerët përfaqësonin reaksionin. Këta të fundit ishin ndarë formalisht në dysh: në bllokun qeveritar dhe në të ashtuquajturit «të pavarur», të cilët në fakt përkrainin politikën e qeverisë.

Ky rezultat i kufizuar për grupet demokratike shpjegohet jo vetëm me ushtrimin e terrorit dhe të makinacioneve të qeverisë, por edhe me një varg faktorësh të tjerë. Zgjedhësit, në pjesën më të madhe fshatarë, nuk ishin përgatitur njëllor për luftë politike e shoqërore dhe grupet e opozitës nuk bënë një punë propaganduese të diferencuar. Në fshat urrejtja kundër reaksionit çifligar ishte më e madhe, veçanërisht në fshatrat fushore ku ekzistonin më shumë çifligje, por në të njëjtën kohë po aq e madhe, në mos më shumë, ishte atje edhe prapambetja politike e ideologjike. Megjithatë, grupet e opozitës punën sqaruese me fshatarin e lanë pothuajse pas dore. Kështu, në pre-

fekturat e Beratit, Elbasanit dhe Durrësit, p.sh., të cilat ishin qendrat e çifligjeve të mëdha private e të shtetit dhe zgjedhësit e fshatit ishin më të interesuar se kudo gjtkë të çliroheshin nga detyrimet feudale, grupet e opozitës fituan pak vende. Një faktor tjetër që ndikoi negativisht në orientimin e zgjedhësve ishte përçarja e opozitës në grupe të ndryshme dhe mungesa e një programi elektoral të përbashkët e të qartë. Duke e përqendruar gjithnjë goditjen kundër A. Zogut, opozita la mënjanë forcat e tjera klasore të reaksionit dhe i dha kështu luftës elektorale karakter shumë të kufizuar. Një nga gazetat demokratike të kohës, siç ishte «Drita», shkruante: «Në kohën e zgjedhjeve u formuan turli grupesh, me turli programesh dhe midis kësaj anarkie elektorale nuk ishte e mundur të kuptonte njeriu se ku do të jepte votën, nuk dinte se me cilën parti ishte duke marrë pjesë».

Në rezultatin e zgjedhjeve ndikoi edhe qëndrimi i fuqive të huaja imperialiste e monarkive fqinje, të cilat ishin të interesuara të kishin në Shqipëri një regjim reaksionar e antipopullor. Prandaj ato i dhanë qeverisë së A. Zogut ndihmën e tyre. Qeveria fashiste e Italisë i dha asaj në formën e një paradhënieje për koncesionet e premtuara një shumë të hollash për ta përdorur gjatë zgjedhjeve. Ndërsa ministri jugosllav Ninçiq, duke përkrahur synimet diktatoriale të A. Zogut deklaronte në dhjetor 1923 se: «është në interes të shtetit serbo-kroato-sllloven të shohë Shqipërinë fituese mbi vështirësitë e shkaktuara nga regjimi parlamentar».

Me gjithë rezultatin e pakënaqshëm për forcat demokratike, zgjedhjet ndihmuan në diferencimin e mëtejshëm të forcave politike e shoqërore, në ashpërsimin e luftës midis tyre; përfaqësuesit e demokracisë e pasuruan përvojën e tyre në luftë kundër çifligarëve dhe gjithë reaksionit që kishte akoma pozita të forta dhe ishte i vendosur t'i mbronte ato.

Përkujtimi i vdekjes së V. I. Leninit

Më 21 janar 1924 u hap në Tiranë Asambleja Kushtetuese. Atë ditë vdiq në Moskë gjeniu i revolucionit socialist, themeluesi i Partisë Komuniste dhe i shtetit sovjetik, miku i madh i vendeve të vegjël, V. I. Lenini. Këtë humbje të madhe e ndjeu thellë edhe populli shqiptar, që e konsideronte Leninin, siç shprehej ato ditë gazeta

«Politika», jo vetëm si politikanin botëror dhe revolucionarin më të madh të shekujve, por edhe si njeriun që botoi traktatet e fshehta imperialiste dhe ndihmoi popullin shqiptar për të fituar pavarësinë dhe tërësinë tokësore të shtetit të tij.

«Me vdekjen e Vladimir Leninit, — shkruante «Dielli» në shkurt 1924, — shuhet pa fjalë një mendje që diti, sidomos në kohrat e fundit, të shkulë... rrënjët e zeza të absolutizmit të carëve dhe të ngrëjë në shkallën e duhur emrin e popullit».

«Vdiq Lenini, — shkruante «Politika» po atë muaj, — dhe gjithë bota e qan. E qajnë kombet që janë lidhur me Bashkimin e Republikave Sovjetike Socialiste, se humbën kryetarin e tyre të dashur, qajnë popujt e Evropës, të lodhur nga gjendja ekonomike e tmerrshme e prurë nga traktatet, ... qajnë popujt e gjithë globit. Kudo qan vegjëlia vdekjen e babajt të vet».

Disa ditë pas vdekjes së Leninit, më 4 shkurt, Asambleja Kushtetuese mbajti 5 minuta zi për Uilsonin që kishte vdekur po atë ditë. Deputetë përparimtarë kërkuan që të mbahej zi edhe për Leninin. Dhe kur pjesa reaksionare e asamblesë e kundërshtoi këtë propozim, u ngrit Avni Rustemi, i cili kërkoi që emri i Leninit të zihej në gojë me respekt. «E dini fare mirë, zotërinj, — vazhdoi ai, — se qysh ai mbrojti principet e larta të njerëzimit e se që i pari që denoncoi Traktatin e fshehtë të 1915-ës që ishte për copëtimin e Shqipërisë... E kemi për detyrë të bëjmë pesë minuta pushim si shenjë hidhërimi për vdekjen e tij».

Me këmbënguljen e deputetëve përparimtarë Asambleja Kushtetuese bëri pesë minuta pushim për vdekjen e V.I. Leninit.

Thellimi i krizës revolucionare

Në Asamblenë Kushtetuese u radhitën dy grupe të mëdha kundërshtare: grupi i shumicës qeveritare dhe ai i opozitës. Por në secilin grup kishte edhe fraksione të veçanta.

Asambleja, me t'u hapur, hyri në diskutimin e çështjeve të parëndësishme të karakterit procedural dhe nuk trajtoi problemet e mëdha politike për të cilat ishte thirrur, si: përcaktimi i formës së regjimit politik, shpallja e amnistisë së përgjithshme etj.

Përveç përçarjes që ekzistonte në të, Asambleja u hap

në një kohë kur gjendja politike ishte mjaft e nderë për shkak të grindjeve në vetë qarqet drejtuese. Meqenëse zgjedhjet nuk i kishin dhënë rezultatet e dëshiruara dhe raporti i forcave në Asamble nuk ishte i tillë që t'i siguronte realizimin e plotë të synimeve të tij, Ahmet Zogu u përpoq ta shfrytëzonte postin e kryeministrit për të forcuar sa më tepër pozitat e klikës së vet, sidomos pasi rimori drejtimin e Ministrisë së Punëve të Brendshme. Për të siguruar një përkrahje akoma më të madhe të fashizmit italian në luftë kundër lëvizjes demokratike, A. Zogu i bëri Italisë koncesione të rëndësishme ekonomike, duke ia hapur dyert e vendit kapitalit italian me nënshkrimin e një konvente tregtare e të lundrimit, më 20 janar 1924, të cilën nuk guxoi ta paraqiste në Asamble për ratifikim.

Pas hapjes së Asamblesë Kushtetuese pakënaqësia popullore u shtua edhe më, veçanërisht kur A. Zogu dhe qeveria e tij, në kundërshtim me rregullat dhe praktikën parlamentare, nuk dhanë dorëheqjen. Për të qëndruar akoma në fuqi. A. Zogu u përpoq të shfrytëzonte si situatën e nderë politike, ashtu edhe përçarjen e Asamblesë Kushtetuese, e cila në fakt nuk e shtroi qysh në fillim çështjen e zëvendësimit të qeverisë.

Opozita dhe rrethet e gjera demokratike të vendit po e kuptonin se Asambleja Kushtetuese, me përbërjen që kishte nuk mund të bënte asgjë në dobi të demokracisë. «Kjo Asamble, — shkruante «Politika», — që do të fatbardhësonte Shqipërinë, ... që do të çilte dyert e burgjeve, që do të falte xhelepin, të dhjetën dhe gjithë vergjinë, ... vetëm sa për emër u mblodh më 21 janar 1924 në Tiranë». Prandaj, ndërsa opozita në Asamble filloi luftën për rrëzimin e qeverisë së A. Zogut, qëndrimin e së cilës në fuqi e quante të jashtëligjshëm, elementët më radikalë jashtë Asamblesë vendosën të organizonin një veprim të armatosur duke e parë atë si mjet të vetëm për t'i dhënë fund diktaturës së A. Zogut. Ata filluan të grumbullonin në Dibër e Mat fuqi të armatosura vullnetarësh dhe më 23 shkurt sipas vendimit të marrë prej tyre, iu bë atentat kryeministrit. I plagosur lehtë A. Zogu u përpoq të shfrytëzonte rastin për të arrestuar deputetët e opozitës. Forcat që i kishin qëndruar besnike rrethuan selinë e Asamblesë duke ushtruar presion mbi të. Por plani i A. Zogut dështoi. Ushtria e xhandarmëria e kryeqytetit nuk e mbështeti veprimtarinë e tij. Ato pasi hoqën rrethimin e Asamblesë, çarmatosën forcat e vendosura rreth saj, e izoluan A. Zogun dhe e vunë atë nën vëzhgim.

Në këto kushte A. Zogu u detyrua të largohej nga qeveria, por nuk hoqi dorë nga lufta kundër lëvizjes demokratike. Qeverinë e re e formoi çifligari i madh elbasanas, Shefqet bej Vërlaci, i cili më 3 mars siguroi edhe votëbesimin e Asamblesë. Në qeverinë e re postet më të rëndësishme i kishin çifligarët. Kryeministri ruajti për vete edhe postin e ministrit të Brendshëm, kurse atë të ministrit të Drejtësisë dhe të Punëve të Jashtme ua dha përkatësisht Mufit bej Libohovës dhe Iljas bej Vrionit. Mospjesëmarrja e A. Zogut në qeveri ishte një lëshim që blloku qeveritar u bëri demokratëve me kërkesën e «të pavarurve». Por ai nuk e ndryshonte aspak karakterin reaksionar të qeverisë. Prandaj opozita në asamble dhe shtypi demokratik shpërthyen një fushatë të rreptë kundër saj duke e cilësuar atë si bashkim të çifligarëve të mëdhenj.

Lufta politike kundër reaksionit çifligar u acarua në rrethanat e keqësimit të mëtejshëm të gjendjes ekonomike të masave, gjë që e thelloi krizën revolucionare. Tërë ekonomia ndodhej në amulli. Në një gjendje të mjeruar ishte veçanërisht fshatarësia. Shfrytëzimi i egër dhe kushtet e vështira natyrore të viteve 1922-24 e kishin rrënuar ekonominë bujqësore. Pranvera e 1924-ës i gjeti fshatarët pa bukë dhe të mbytur në borxhe. Për mungesë të farës dhe të kafshëve tërheqëse, një pjesë e mirë e sipërfaqes së punueshme mbetej pa mbjellë. Fshatarësia, veçanërisht ajo e krahinave malore, që ishte më e varfër, kërcënohej nga uria. Në një raport mujor të prefekturës së Shkodrës thuhej se: «Popullsitë e varfëra rrojnë me barishte, me pemë dhe çka mund të fitojnë duke lypur. Kur gjejnë punë, punojnë çdo gjë që të jetë». Fshatarët e rrënuar nuk pranonin të paguanin taksat, sidomos ato të prapambeturat. Në disa krahina si në Berat, Lushnjë, Fier etj. ata përvetësuan me forcë një pjesë të çifligjeve të shtetit.

Të pakënaqura ishin edhe shtresat e ndryshme qytetare, sidomos nëpunësit e vegjël, civilë e ushtarakë, duke përfshirë këtu arsimtarët e xhandarët, rrogat e të cilëve shtyheshin për muaj të tërë pa u paguar.

Këtë krizë të thellë nuk mund ta mënjanonin disa masa gjysmake të karakterit ekonomik e politik që u detyrua të merrte qeveria e Sh. Vërlacit. Për të ulur valën e pakënaqësisë popullore ajo shtyu përkohësisht vjeljen e taksave në Malësitë e Veriut, përjashtoi nga e dhjeta disa pemë dhe bletët (vetëm ato që ishin vënë pas janarit 1923) dhe u premtoi fshatarëve të Tiranës t'u paguante dëmet e shkaktuara nga ushtria në kohën e operacioneve

të bëra dy vjet më parë, me rastin e shtypjes së lëvizjes së marsit 1922. Kurse për të fituar kohë Sh. Vërlaci pranoi më 17 prill t'i jepte opozitës disa vende në qeverinë e tij, duke e paraqitur atë si një qeveri koalicioni. Luigj Gurakuqi zuri vendin e ministrit të Financave, Dr. Fahri Reshiti atë të Arsimit dhe në parim pranoi t'i jepte opozitës edhe Ministrinë e Luftës. Opozitarët besonin se duke pasur në dorë këto dikastere, sidomos atë të Luftës, do të mund të luanin një rol të rëndësishëm në një qeveri pa A. Zogun. Ata vazhduan të bënin presion në qeveri për ta detyruar të kënaqte kërkesat e tyre. Kështu, po më 17 prill, një pjesë e opozitës u largua nga salla e Asamblesë në shenjë proteste, meqenëse qeveria, me gjithë premtimet, nuk po shpallte amnistinë e përgjithshme.

Por, ndërsa nga njëra anë çifligarët i bënin opozitës disa lëshime, nga ana tjetër, qeveria e Sh. Vërlacit e bashkë me të edhe A. Zogu, kryenin akte të rënda shtypjeje e terrori. A. Zogu duke synuar të kthehej përsëri në qeveri dhe të merrte sa më parë drejtimin e saj, kurdisi një provokacion të shëmtuar. Në fillim të prillit agjentë të shtyrë prej tij¹ vranë në Mamuras dy qytetarë amerikanë që udhëtonin për në Shkodër. A. Zogu shpreonte se pas kësaj vrasjeje do të kërkohej të vinte ai në qeveri si «dorë e fortë» për të vendosur rregullin. Sh. Vërlaci, nga ana e tij, nën shtytjen e ngjarjeve të Mamurasit shpalli në prefekturën e Durrësit shtetrrëhimin, vendosi censurimin e shtypit dhe të korrespondencës telegrafike private dhe mori masa të tjera shtypëse që drejtoheshin, në përgjithësi, kundër rritjes së lëvizjes demokratike revolucionare.

Zhvillimi i ngjarjeve po u tregonte gjithnjë e më tepër forcave demokratike se dhuna reaksionare çifligare mund të mposhtej jo me anën e rrugës legale, parlamentare, por vetëm nëpërmjet një lufte të vendosur për t'i rrëzuar çifligarët nga pushteti shtetëror, me dhunën revolucionare të masave. Vrasja e A. Rustemit e nxiti më tej këtë ide, e shpuri krizën revolucionare në kulmin e saj dhe shpejtoi shpërthimin e kryengritjes.

1) Për të humbur gjurmët, organet qeveritare vranë si «autorë të krimit» tre djemtë e antizogistit Ram Taf Lika nga Mali i Bardhë i Milotit.